

ADEM HANDŽIĆ

O ISLAMIZACIJI U SJEVEROISTOČNOJ BOSNI U XV I XVI VIJEKU

Proces islamizacije stanovništva naših zemalja pod Turcima još nije dovoljno rasvijetljen u našoj historiografiji. U razmatranju tog značajnog problema postoje različita gledišta i stavovi, naročito u vezi s početkom tog procesa, intenzitetom i uslovima pod kojima je tekao, te u pogledu etničke i konfesionalne strukture stanovništva koje je prelazilo na islam. Mnoga od tih pitanja su i danas otvorena premda o nekim od njih postoje određeni stavovi i zaključci.

Prvi, sporadični osvrti na to pitanje datiraju prije više od jednog stoljeća i nastali su u vezi sa razmatranjem nestanka »bosanske crkve« i bosanske srednjovjekovne države. Radovi, međutim, koji su se direktno bavili tim pitanjem nastali su poslije 1915. godine do danas, i nisu nikako mnogobrojni¹. Svi se odnose samo na Bosnu koja je po širini i intenzitetu tog procesa zaista predstavljala specifičnost u odnosu na druge naše zemlje. Iz većine tih radova se vidi da se pitanje islamizacije ne može posmatrati odvojeno od bogumilskog pitanja, odnosno od likvidacije »bosanske crkve«. Takva stanovišta iznošena su uglavnom zato što se nestanak bogumilstva donekle vremenski podudara sa počecima prihvatanja islama i na osnovu izvjesnih, na izgled, sličnih etičkih elemenata između bogumilstva i islama. Međutim, rasvjetljavanje društveno-političkih prilika i okolnosti koje su uslovice masovnu islamizaciju u Bosni i Hercegovini, i na selu i u gradu, ostale su u tim radovima u drugom planu. U njima nedostaje analiza specifičnih razvojnih društveno-političkih momenata u Bosni i oko nje, naročito u vezi sa njenim vojno-političkim

¹ H. Kreševljaković, Odakle su i šta su bili bosanskohercegovački muslimani?, Danica, koledar za 1916, Zagreb 1915; M. Hadžijahić, O islamizaciji »bosanskih krstjana«, Obzor od 31. X 1937; V. Skarić, Širenje islama u Bosni i Hercegovini, »Gajret«, kalendar za 1940, Sarajevo 1939;

M. Handžić, Islamizacija Bosne i Hercegovine i porijeklo bosanskohercegovačkih muslimana, Sarajevo 1940; F. Efendić, O islamizaciji, »Gajret« kalendar za 1941, Sarajevo 1940; Š. Kulišić, Razmatranja o porijeklu muslimana u Bosni i Hercegovini, GZM, NS, VII.

položajem, odnosno širenjem turskih granica. U literaturi o ovom pitanju doskora je bila najznačajnija studija A. Solovjeva². U novije vrijeme dosta prostora pitanju islamizacije posvetio je Dominik Mandić u knjizi o etničkoj strukturi stanovništva u Bosni³. Premda se koristio i materijalima vatikanskog arhiva (u koji su polagane nade da postoje bogati još nepoznati izvori), ovaj autor ne pruža gotovo nikakve nove podatke. On ističe da su franjevci i biskupi iz Bosne o tome nerado pisali u Rim, jer se širenje islama najviše pripisivalo nehaju svećenika, a osim toga arhivski materijal se u njemu počeo pažljivo čuvati tek od 1622. godine. Islamizaciju, tj. njene motive svodi uglavnom na periodične progone katoličkog stanovništva u Bosni od strane turskih vlasti, koje je po njegovom mišljenju prvi otpočeo bosanski sandžakbeg Mustafa-paša Jurišević 1516. godine »kada su vjernici katoličke crkve i njihovi duhovni pastiri bosanskim sandžakatskim zakonom proglašeni neprijateljima države i stavljeni izvan zakona«⁴. Ti »progoni« koji su doveli do pojačane islamizacije trebalo bi da traju: prvi 1516—1526, drugi 1540—1552 i treći 1560—1564. Pravoslavno stanovništvo, po njegovom mišljenju, nije prelazilo na islam, osim u pojedinačnim slučajevima. Takvi neutemeljeni stavovi, svakako, ne mogu da doprinesu mnogo rasvjetljavanju tog pitanja.

I

Iz dosadašnjih radova pojavljuju se, dakle, divergentni stavovi o etničkoj, ili bolje, konfesionalnoj pripadnosti autohtonog bosanskog stanovništva od kojeg su pretežno i u masi nastali bosansko-hercegovački muslimani. Da li su to pretežno bili nekadašnji bogumili, ili katolici, ili pravoslavni stanovnici? Oprečni stavovi proizilaze, međutim, i otuda što u Bosni nije još rasvijetljeno drugo važno pitanje, a to je pitanje etničkih promjena koje su nastale dolaskom turske vlasti, a koje su se dogodile nešto ranije, ili u toku procesa prihvatanja islama. O promjenama etničke strukture stanovništva do sada nešto više znamo samo na području Bosanske Krajine⁵.

Sve dok ne budu poznati svi raspoloživi izvori, navedeni i njima slični zaključci predstavljaju samo pogrešna uopštavanja. Ono, međutim, što je od turskih izvora do sada objavljeno predstavlja samo mali dio od materijala koji postoje. Mandić pojedine činjenice uzima izolovano i izvodi opće zaključke. Ne povezuje izvjesne podatke u vrijeme ratova, koji se podudaraju sa njegovim »periodima progona«,

² A. Solovjev, Nestanak bogomilstva i islamizacija Bosne, GDI BiH I, 1949.

³ Dr. Dominik Mandić, Etnička povijest Bosne i Hercegovine, Rim 1967 (1—554).

⁴ Isto, 160.

⁵ Up. V. Skarić, Porijeklo pravoslavnoga naroda u sjeverozapadnoj Bosni, GZM XXX, 1918, 219—265; M. Vasić, Etnička kretanja u Bosanskoj krajini u XVI vijeku, GDI BiH XIII, 1962, 233—250.

ne uzima u obzir proces razvitka gradova, kada su neki franjevački manastiri nestali, kao posljedica urbanog razvitka, a nisu uzete u obzir ni velike promjene u strukturi stanovništva koje su nastale poslije ustanovljenja turske vlasti, i to u različitim krajevima različito. Potrebno je pružiti više analiza postojećih turskih izvora za pojedina područja da bi se to pitanje u cjelini moglo razjasniti. Mi ćemo, zato, ovdje pokušati da prikažemo taj proces samo na jednom ograničenom prostoru u periodu kada je bio u punom toku.

Premda je sila od strane osmanske državne vlasti u procesu prevjeravanja, tj. prihvatanja islama kao motiv u nauci već davno odbačena, potrebno se je, izgleda, na to pitanje ukratko osvrnuti prije nego što pređemo na ono što je zadatak ovog rada. Do sada je sasvim jasno da se proces islamizacije u Bosni i po svom tempu i širini razlikovao od sličnog procesa u ostalim našim pokrajinama. U Bosni je bio brži, išao je odmah u širinu, zahvatajući istovremeno kako gradska tako i seoska naselja. U Srbiji, međutim, u kojoj su takođe nastale muslimanske kasabe procenat islamizacije na selu tekao je vrlo sporo i ograničeno. U Sremu i Slavoniji su se takođe vrlo brzo razvili brojni muslimanski gradovi, a i na selu se taj proces djelomično odvijao. Kakva je mogla biti razlika u tempu i širini toga procesa u raznim našim oblastima kada je svim tim zemljama upravljao isti gospodar? Sama ta činjenica dovoljno govori da masovnost prelaženja na islam u Bosni i gradskog i seoskog stanovništva, za razliku od drugih susjednih pokrajina, nije bila rezultat nikakvih u tom smislu represivnih mjera novog gospodara, nego posljedica ranijih istorijskih zbivanja i zatečenih prilika. Uzroci takve pojave nalaze se u prvom redu u političkim, društvenim i ekonomskim prilikama u vrijeme prije turske okupacije Bosne, a zatim i u taktici koju su Turci primjenjivali u našim zemljama, tj. u njihovom prvobitnom mirenju sa mnogim zatečenim ustanovama i preuzimanjem u svoje redove kršćanskih sitnih spahija i druge vojske.

Anarhično stanje u Bosni u predturskom periodu stvoreno surevnjivošću i međusobnim borbama pojedinih feudalaca, manjeviše nezavisnih u svojim regionima, među kojima se kralj gotovo jedva isticao, od kojih su jedni naginjali Ugrima, drugi kralju, a treći se sporazumjevali s Turcima, pa ih i sami dovođili, vrlo se negativno odražavalo na položaj naroda, odnosno stradalo je seljak i donekle sitno plemstvo. Ali neraspoloženje i gnjev seljaka poticali su iz drugih razloga čiji je korijen mnogo dublji. Naime, bosanski seljaci su, kako je poznato, mnogo trpjeli usljed obračuna posljednjih bosanskih kraljeva sa pristalicama »bosanske crkve« koji su im silom nametali katoličku vjeru. Iako je formalna likvidacija bosanske crkve (patarenstva) bila dovršena u deceniji koja je prethodila dolasku turske vlasti (1450—1459), sjećanje naroda na stradanja, posebno seoskog stanovništva, u kojem je »bosanska crkva« imala jako uporište, bilo je svježije u narodu. S druge strane, ekonomski položaj seljaka uopće bio je težak, a pogoršavale su ga još i teške političke prilike, dok je položaj seljaka, koji je bio u kmetskom odnosu prema

feudalcima bio znatno teži od položaja obične zemljoradničke raje pod Turcima, kakvom su oni proglasili većinu zatečenog stanovništva, izuzimajući dobar dio stanovništva koji se bavio poglavito stočarskom privredom i kojem je bio priznat povoljniji status, tj. status slobodnih seljaka, pastira (vlaha). Zatim i taktika koju su Turci primjenjivali prema svima onima koji im se nisu suprotstavili oružjem djelovala je u pravcu prihvatanja ne samo osmanske državne misli nego i njihove vjere. Znatan broj sitnog plemstva i vojske koji su im izrazili svoju privrženost Turci su prihvatili i obično im ostavljali njihove baštinske zemlje u posjedu kao timare, ili su im takve davali na drugom mjestu, uklapajući tako zatečene posjedovne odnose u svoj timarski sistem, odnosno mireći ih donekle sa ustanovom mirijske zemlje. Preuzimanjem zatečenih kršćanskih spahija i donekle ostavljanjem ranijih posjedovnih privilegija u smislu timara, odnosno dodjeljivanjem timara na drugim stranama, »nije postavljan nikakav uslov osim poslušnosti i vjernosti i vremenom primivši islam sačinjavali su u pravom smislu osmanske spahije i begovske porodice«⁶. Isto tako »u prenošenju timara koji pripadaju kršćanima spahijama sigurno je da razlika vjere nije dovela ni do kakve diskriminacije«⁷.

Kako je poznato, stav Osmanske Države općenito prema svojim podanicima drugih vjera bio je određen propisima šerijata, koji priznaje sve monoteističke religije. Sloboda vjere nemuslimanskih podanika bila je proklamovana i pojedinačno pismeno zagarantovana njihovim vjerskim predstavnicima u času kad su se Turci susretali sa svakom od tih religija kojima su davane izvjesne vjerske autonomije. Sa kršćanskom istočnom crkvom Turci su se sreli obaranjem Vizantije. U Carigradu je odmah poslije 1453. potvrđen novi patrijarh Genadije II, kome je izdata povelja o slobodi vjere, a širenjem turskih granica, bile su priznate i druge nacionalne crkve. Novom patrijarhu »Genadiju Sholariju Mehmed II je predao zlatnu arhiepiskopsku štaku, dao mu vanredna konja, na kome je odjahao do crkve Sv. Apostola . . .«⁸. Sa katoličkom crkvom Turci su došli u dodir tek u Bosni kada je Mehmed II Fatih bosanskim franjevcima dao takvo jamstvo svojom ahdamom od 28. maja 1463. godine, kada mu se starješina bosanskih franjevac fra Anđeo poklonio u Milodražu, nekadašnjem dvoru bosanskih kraljeva (između Kiseljaka i Busovače).

O takvom položaju crkava i kršćanskih podanika svjedoči kasniji turski arhivski materijal u svima manastirima, katoličkim i pravoslavnim, na našem području. Iz tog materijala koji sadrži akte i predstavke svećenstva upućene turskim upravnim i sudskim organima od najviših do najnižih u cilju zaštite svojih prava, kao i rje-

⁶ H. Inalcik, Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva, POF, III—IV, str. 41.

⁷ Isto.

⁸ J. Radonić, Rimski kurija i južnoslovenske zemlje od XVI do XIX veka, Beograd 1950, 154.

šenja turskih vlasti o tim predmetima svjedoči o utvrđenom pravnom položaju kršćana i svećenstva uopće i zaštiti koja im je u smislu šerijatskih i kanunskih propisa od strane državne vlasti pružana. Prema tome, pristupanje islamu brojnog stanovništva u Bosni nije moglo biti rezultat bilo kakvog prisiljavanja od strane države. Iako se nekada na Zapadu Turcima pripisivalo nasilno prevjeravanje kršćanskih podanika⁹, takve tvrdnje nisu imale u istorijskim izvorima nikakvu podlogu i davno su odbačene. Takav postupak bio bi u direktnoj koliziji sa osnovnim principima islamske vjerske tolerancije, naređene Kur'anom, a budući da su osmanski sultani od vremena Selima I (1512—1520) — koji je osvajanjem Egipta i dijelova Arabije, zajedno sa islamskim svetim mjestima, Mekom i Medinom preuzeo i naslov halife (1518) — predstavljali ujedno i vrhovnog vjerskog poglavara svih muslimana uopće, to, kao takvi, sultani nisu mogli prenebregavati izričite vjerske zapovijedi. Prema tome, stav Osmanske Države prema kršćanskim, odnosno svim monoteističkim podanicima u pogledu ispovijedanja vjere morao je u smislu šerijatskih propisa biti tolerantan.

Nije, prema tome, potrebno isticati da su garancije sadržane u ahdnami, datoj franjevcima, generalno i kasnije vrijedile, da je pojačan proces islamizacije donosilo novo vrijeme, sve povoljnije prilike osmanske osvajačke politike, da nije bilo nikakvih valova u procesu islamizacije niti »periodičnog posebnog progona katolika« od strane državne vlasti sa ciljem da ih natjera da prime islam, i da su državni zakoni jednako primjenjivani. Isto tako se gubi iz vida da su, napr., neki franjevački manastiri u Bosni i Hercegovini iščezli uglavnom zato što su stvarani novi gradovi orijentalno-muslimanskog tipa, kasabe koje su islamizacijom ili prorastale iz starih varoši ili su se formirale pored tih varoši. Kako su se franjevački manastiri nalazili redovito u varošima, to je u prvom slučaju, tj. u slučaju mijenjanja fizionomije same varoši u muslimansku kasabu, brojnijom islamizacijom varošskog stanovništva i doseljavanjem, postojanje manastira u kasabi dovođeno u pitanje usljed preovladavanja muslimanskog elementa. U tom slučaju manastir je postajao izolovan kao građevinski objekt, pa su se franjevci odatle i bez posebnog progona povlačili u druge manastire, obično prema sjeveru, gdje se kretala stalna fluktuacija katoličkog elementa. Takav slučaj je bio sa manastirima u Zvorniku, Gornjoj Tuzli i Donjoj Tuzli, koji su ili nestali ili su pomjereni iz tih kasaba u periferiju u razmaku od svega 5—6 godina četvrtog i petog decenija XVI vijeka¹⁰. Zvornički manastir Sv. Marije našao se u središtu muslimanske kasabe već početkom trećeg decenija XVI vijeka, u čijem je gradu bilo sjedište zvorničkog sandžakbega, pa su se franjevci, oko 1538, čija je pastva već dotle bila dobrim dijelom potisnuta naseljavanjem brojnih vlaha u cijeloj zvorničkoj nahiji, povukli u Gornju Tuzlu, gdje je takođe postojao

⁹ Up. K. Kadlec, Introduction à l'étude comparative de l'histoire du droit public des peuples slaves, Pa-

riz 1933, str. 97; kao i drugi.

¹⁰ A. Handžić, Razvitak Tuzle u XVI vijeku, rukopis.

manastir Sv. Marije, a zbornički manastir sa crkvom bio je pretvoren u mesdžid. Ali već poslije tri godine i gornjotuzlanski manastir je došao, tako da kažemo, pod udar, jer se i oko njega ubrzanom islami-zacijom razvila muslimanska kasaba, u kojoj je broj katoličkih kuća vrlo opao, pa su se i odatle franjevci morali pomjeriti prema brdu Gradovrhu, 3 km sjeveroistočno od Donje Tuzle, gdje su oko 1541. podigli manastir sa istim nazivom. Nekako u isto vrijeme, ili koju godinu kasnije, i fratri donjotuzlanskog manastira sv. Petra morali su se pomjeriti iz centra gdje su bili nastanjeni (*in media civitate*), jer su i tu bili preovladali muslimani, u periferiju toga grada, koji je na taj način bio sasvim poprimio orijentalno-muslimansku fizionomiju¹¹. Sličnih slučajeva je bilo i na drugim stranama. Drugačije je bilo sa franjevačkim manastirom sv. Marije u Srebrenici. U njemu su franjevci nesmetano ostali sve do bečkog rata (1683—1699), jer je tu ostalo katoličko stanovništvo, a proces islamizacije bio prilično spor, i jer se tu muslimanska kasaba razvila pored srednjovjekovne varoši u kojoj se nalazio manastir, pa manastir nije niko dirao. Takvih primjera možemo navesti više (Olovo, Modriča i drugi). Svakako, ratno stanje sa katoličkim zemljama bilo je razlog što su Turci s više budnosti pratili rad franjevaca i kretanje biskupa vizitatora u koje su sumnjali da špijuniraju u korist zapadnih zemalja, ali nisu nikada ukinuli slobodu vizitacija, što je još Mehmed II bio zagaran-tovao u ahdnami. Ti ratni periodi upravo se podudaraju sa »periodima progona« kako neki kažu. Mi ćemo ovdje iznijeti dokumenat koji se veže upravo za Mustafa-bega Jureševića, kome se pripisuje da je otpočeo sa progonima katolika. On je nekako u to vrijeme, tj. između 13. i 22. aprila 1515. godine obnovio fiskalne povlastice laicima koji su posluživali fratre u manastiru sv. Marije u Gornjoj Tuzli: »Ovim se oslobađa 10 ljudi u nahiji Gornja Tuzla (Yukari Tuzla) avarizi-divanije, zato što će služiti redovnicima u manastiru, koji se nalazi u Gornjoj Tuzli. U toj nahiji nastanjeni su i navedeni ljudi. Takvo oslobođenje dali su im i raniji sandžakbezi, i o tome izdali pismo redovnicima navedenog manastira. Oni su to pismo meni donijeli i pokazali, pa ga i ja potvrđujem na njihovo traženje i izdajem im pismo, da 10 ljudi, koji su u službi manastira, budu oslobođeni avariza sve dok su u toj službi, i neka ih u tome niko ne smeta«¹².

Zbog toga ni u turskim ni u zapadnim izvorima ne nalazimo nijedan pouzdan podatak o bilo kakvom prisiljavanju od strane osmanske državne vlasti u pitanju vjere njenih podanika. Štaviše, u izvjesnim savremenim zapadnim izvorima nalazimo izričite potvrde o tome da taj proces nije bio rezultat nikakve sile. U svom spisu Konstantin Mihajlović (kraj XV vijeka) na jednom mjestu kaže: »... a povrh toga onih koji se svake godine dobrovoljno poturče nije

¹¹ Isto.

¹² Makarska, Franjevački manastir, Turske isprave br. 3. Ispis i prevod H. Šabanovića.

¹³ Konst. Mihajlović iz Ostrovice, Janičarove uspomene ili turska kronika, SAN, Spomenik CVII, NS 9, Beograd 1959 — prevod Đ. Živanovića, str. 69.

mali broj ...»¹³. Isto tako u dva ćiriliska zapisa iz 1509. i 1516. o tome se slično kaže: »... i mnogi nikim že mućimi otstupiše ot pravoslavljaja k vjerje ih ...»¹⁴. Zatim, Benedikt Kuripešić u svojim putnim zabilješkama o prilikama u Bosni (od Une do Vrhbosne) iz 1530. godine bilježi: »... Ostaviv jim Turčim vjeru, samo da obrađuju zemlju, osim koga navede mladost i lakoumnost da se poturči, a pustio jim je njihove svećenike, crkve i druge obrede ...»¹⁵. Zbog toga su neki naši istoričari kao Č. Truhelka, V. Skarić i drugi u svojim djelima već od početka zauzeli objektivn stav o pitanju uzroka i motiva islamizacije kod nas, odbacujući na taj način izvjesna suprotna pisanja na Zapadu o tome pitanju.

Iako su Turci u XV vijeku u velikom broju preuzeli kršćanske sitne spahije i ostalu vojsku, podijelivši im timare bez ikakvih drugih uslova osim potvrde vjernosti sultanu i da su spahijskog roda, postojalo je, svakako, više elemenata koji su djelovali u pravcu islamizacije kršćanskih spahija. Jedan od glavnih razloga je taj što je od samog početka bila jasna činjenica da Turci u svojoj politici i vlasti poklanjaju povjerenje i imaju puni oslonac samo u muslimanskom elementu. Ta okolnost koje su kršćanske spahije bili svjesni, kao i sve manje preuzimanje kršćanskih spahija, kako se učvršćivala osmanska vlast, sve jače je djelovala u pravcu islamizacije kršćanskih spahija i povlaštenih redova. U tom pravcu djelovala je osobito i sredina, tj. stalna uklopljenost kršćanskih spahija među brojno jače muslimanske spahije.

Smatra se da do kraja XV vijeka Turci nisu vodili politiku islamizacije ni u kojem obliku, i to ne samo u našim zemljama nego ni u drugim zemljama evropskog dijela carstva. To se naročito zaključuje iz neusporenog dodjeljivanja i prenosa timara kršćanskih spahija¹⁶. Međutim, primjećuje se da je u bosanskom sandžaku islamizacija bila već u toku krajem devetog decenija XV vijeka¹⁷. Od početka XVI vijeka, međutim, primjetno je usitnjavanje timara kršćanskih spahija i gubljenje njihovog prestiža, što je vodilo postepenoj likvidaciji kršćanskih timarlija i dokidanju poreskih povlastica izvjesnim povlaštenim redovima (vlasi, vojnuci, martolosi). Takav razvoj političkih prilika imao je i te kakvog utjecaja na kršćanske spahije u pravcu prihvatanja islama, ukoliko su željeli steći puno povjerenje nove državne vlasti. Izvjesna pismena svjedočanstva iz prvog vremena osmanske vlasti kod nas jasno osvjetljavaju stanje i sudbinu kršćanskih spahija koje su oni bili svjesni ukoliko su željeli očuvati svoj prestiž.

Pristupanje islamu dobrog dijela bosanskog sitnog plemstva služilo je dalje kao primjer siromašnom seljaku koji je u novim uslovima ne samo dobio priliku da na taj način izrazi svoj revolt

¹⁴ Lj. Stojanović, Stari srpski zapisi i natpisi, knj. I, br. 404 i 427.

¹⁵ P. Matković, Putovanja po Balkanskom poluostrvu XVI vijeka, Rad JAZ, knj. LVI, str. 162.

¹⁶ Up. H. Inalcik, Od Stefana Dušana do Osmanskog carstva, POF, III—IV, 23—54.

¹⁷ TD, No 24.

za sve nevolje koje je dotle osjećao, nego se i nadao da će poboljšati svoj ekonomski položaj. Svakako su u tome procesu igrali ulogu i mnogi subjektivni momenti. Seljak, uostalom, u ekonomskom pogledu nije imao šta da izgubi, njegov položaj je i tako bio težak, štaviše, u novim uslovima činio mu se povoljniji, jer su Turci samim dolaskom sve kmetove proglasili rajom. Ukidanje kmetstva imalo je snažnog efekta naročito tamo gdje su postojali brojni feudalski, odnosno gdje je broj seljaka-kmetova bio značajan, kao što je bio slučaj u Slavoniji, gdje su Turci osobito nastupali sa lozinkama da seljaku donose slobodu i gdje je pri samom dolasku Turaka, prema izvještaju biskupa Šimuna, do kraja 1536. godine bio prešao na islam veliki broj slavonskih seljaka. Zagrebački biskup Šimun Erdedi je, naime, 24. novembra 1536. godine, pisao svome prijatelju, bivšem hrvatskom banu Franji Baćanu, o stanju u Slavoniji povodom turske ofanzive koja je te godine počela: »Oba sandžaka, Bosanski naime i Smederevski izdali su proglas da će svi oni, koji priznaju vlast, ili turskog cara ili Ivana (Zapoljskog) steći mir i slobodinu. I ovo mogu smjelo ustvrditi da je poslije osvojenja Broda, zajedno s onima, koji su bijedno pali u ropstvo, više od 40.000 ljudi otpalo od kršćanske vjere i svakim danom otpada ih bez broja, držeći da će ovo života što im preostaje, lakše proživjeti u mirnijim vremenima. I naši podložnici, čuvši za slobodu, koju su Turci proglasili, tako su postali bijesni, da se bojim, da će jednoga dana i plemići i seljaci jednoglasno izjaviti vjernost Turcima tako, da ja ni u svojoj kući nijesam siguran«. Deset dana kasnije biskup Erdedi je sličnim riječima obavijestio i kralja Ferdinanda, tj. 3. decembra 1536: »Bijedni svijet u očajanju zbog tolikih nevolja svojevoljno, na žalost, prihvaća muhamedansku sljedbu odričući se vjere Krista Spasitelja. To je dotle došlo da i moji kmetovi na dobrima oko tvrđave Sopje ostavljaju mene i priznaju vlast Turaka«¹⁸.

Prihvativši islam, seljak je ekonomski dobivao. Na prvom mjestu bio je oslobođen harača, značajnog poreza, kojem su u cijelom islamskom svijetu, u smislu šerijatskih propisa, podlijegali svi odrasli kršćani zbog toga što nisu bili obavezni da služe u vojsci i zbog državne zaštite (zimmiyet). Taj porez iznosio je uvijek vrijednost oko jedne i po ispendže, a ispendža (zemljarina) je predstavljala najveću novčanu feudalnu daću (25 akči). Osim toga, ispendža u slučaju prelaska na islam bila je zamijenjena resm-i çift-om, tj. umjesto 25 akči, kao musliman plaćao je 22 akče. I u svakom slučaju prihvatanjem islama, postajanjem pripadnikom vladajuće vjere, dolazilo se do povoljnijeg društvenog položaja.

Pravu prekretnicu u procesu islamizacije širokih narodnih masa u Bosni predstavljala je, svakako, propast Ugarske (1526). To se, donekle, osjetilo i poslije propasti srebreničke banovine, tj. pomjeranjem granice do Save. Porazom jednog od dva moćna protivnika

¹⁸ E. Laszowski, Monumenta Habsburgica, vol. II, 311 i 313.

Osmana u Evropi, očito je otpočelo opće demoralisanje kršćanskih podanika. Defterski podaci pokazuju da je baš poslije te godine nastalo široko prihvatanje islama od strane seoskog katoličkog stanovništva. Ona tvrdnja savremenika Kuripešića da su »mladost i lakoumnost« bili razlog prihvatanja islama došla je naročito do izražaja u ovakvoj političkoj situaciji. U takvim prilikama je zavlдалo očito kolebanje i strah u narodu, jer je propašću Ugarske bila ugašena svaka nada u povratak bilo koje kršćanske vlasti u Bosni.

Nema sumnje u to da su svi ti izneseni motivi i razlozi snažno djelovali u specifičnom procesu islamizacije u Bosni, samo se još ne može donijeti ocjena koji je od njih bio presudniji. Svi ti uzroci mogli bi se, mislim, svesti na tri osnovne komponente: a) haotične političke i opće društvene prilike koje su Turci zatekli; b) ekonomske povlastice koje su na osnovu šerijatskih i kanunskih propisa dobivali novi muslimani i c) nezadovoljstvo i otpor pristalica »bosanske crkve« prema kršćanskoj ortodoksiji u koju su samo formalno bili utjerani i koji je prikriveno trajao sve do dolaska turske vlasti, zbog čega su se neki kršćani neofiti i vraćali na bogumilstvo, a ponegdje i svetili fratrima.

II

Počeci prihvatanja islama datiraju od prvih pojava Turaka u Bosni, odmah poslije 1435. godine, od kada su stekli prve stalne pozicije u Vrhbosni, koja je od tada činila dio tzv. Bosanskog krajišta, uskog koridora koji je obuhvatao nekoliko vilajeta sa utvrđenim gradovima, od Skoplja do Hodidjeda (Skoplje, Tetovo, Zvečan, Jeleč, Ras, Sjenica, Hodidjed). To su bili pojedinci, obično porijeklom iz značajnijih porodica, stare spahije, gradske posade i prebjezi. Tako se može jedino objasniti pojava istaknutih vojskovođa i političara Bosanaca još u vrijeme Mehmeda Osvajača. Već između 1463. i 1467. spominje se »vojvoda Ali-beg Pavlovića zemlji gospodar«¹⁹, vjerovatno u istočnoj Bosni. Između ostalih, spomenuću još Ali-bega Vlahovića, sina kneza Ivana Vlahovića koji je 1470. godine sa svojim bratom Ismailom Vlahovićem bio sultanov izaslanik u Dubrovniku da uredi ostavštinu sinova hercega Stjepana²⁰. Kako su Turci u svom prodiranju bili u dodiru i sa ugarskim posjedima, to je među starim spahijama koji su rano primili islam bilo i Bosanaci i Madžari. Već 20. jula 1463. bili su dodijeljeni timari sljedećim mustahfizima grada Hodidjeda u području toga grada: Madžaru (Ungarus) Doganu, janjičaru; Bosancu Ismailu i Madžaru Aliji²¹. Ti novi muslimani, Madžari dobivali su timare i dalje od Vrhbosne. Madžaru Karadži, mustahfizu u gradu Zvečanu bio je dodijeljen timar 16. jula, a drugom Madžaru Karadži 20. jula 1463. godine spahijski timar u skopskoj

¹⁹ Lj. Stojanović, Stare srpske povelje i pisma, I, 2, 347.

²⁰ Isto, I, 2, 276; Acta Bosnae, 279.

²¹ Dr. H. Šabanović, Krajište Isabega Ishakovića, Sarajevo, 1964, 60, 62, 64.

oblasti²². Što se tiče obične raje, ona je znatno kasnije počela prihvatati islam. I poslije punih 20 godina od uspostave turskog uporišta u Bosni nije u tom području (vilajet Hodidjed sa nahijom Tilavom) bilo muslimana među seoskom rajom, o čemu svjedoči popis iz 1455. godine²³.

Poznato je da su padom Bosne (1463) bile preuzete mnoge stare sitne spahije i gradske posade koje su Turcima bez borbe predale gradove. Između tih je izvjestan broj kasnije prešao i na islam. Tako se u popisu iz 1468. godine spominje 14 spahija sa oznakom »novi musliman« (muslim-i nev), a za Isa Bali-ju se kaže izričito da je »predao grad Samobor i prešao na islam« (Isa Bali, Samobor kal'asin virüp Islama gelenlerdendir)²⁴. Dalje je u tom popisu za 11 drugih novih muslimana spahija spomenuto ime oca ili brata kršćanina, dok je za drugih 12 označeno prezime iz kojeg je vidljivo kršćansko porijeklo (Ismail Đurić, Mahmud Garovčić, Jusuf Radosalić, Iskender Rađinović, Jusuf Divković, Rustem Pretržan, Kasim Andrić, Ilijas Bratilović, Ismail Repušević, Alija Božidarčić, Mahmud Dragilović, Mahmud Ružić). Primjećuje se, dalje, da su te spahije novi muslimani bili različitog etničkog porijekla. Među njima je bilo najviše Bosanaca, ali i Madžara, Albaneza (Arnaud), Vlaha, pa i Nijemaca, odnosno Sasa, dakle, iz svih etničkih skupina zatečenih u toj oblasti. Šestorica timarlija, muslimana bili su porijeklom Madžari, trojica Albanezi, četvorica Vlasi, dok je Karagöz bio Nijemac (Alman), a čehaja u gradu Dobrunu, »Sas« Alija²⁵. Posljednja dvojica su, svakako, zatečeni stručnjaci u rudarskim mjestima. Tvrđave u okviru tadanjeg bosanskog sandžaka zaposjeli su tada bili uglavnom mustahfizi iz daljih, istočnih sandžaka, ali je među njima bilo i posada novih muslimana sa našeg nacionalnog prostora, iz Makedonije i Srbije (Vidin, Skoplje, Prilep, Zvečan, Trepča, Strumica, Tetovo, Štip, Ovče Polje, Kratovo, Radomir, Pirot, Vranje, Niš, Toplica, Smederevo, Beograd)²⁶.

Sve ovo vrijedi, svakako, i za bosansko rudarsko Podrinje i Posavinu. O prihvatanju kršćanskih sitnih spahija i njihovom pristupanju islamu na području zborničkog sandžaka imamo, međutim, vrlo malo konkretnih podataka. U istom popisu spominje se samo »Mahmud Ungurus koji je predao grad Novi« (na Savi, prema Bijeljini), pa kako su Turci te krajeve, sve do blizu Zvornika, bili izgubili već 1464. godine, to je spomenutom Mahmudu početkom juna 1471. godine bio dodijeljen timar u nahiji Neretvi²⁷.

Najraniji pojedinačni popis sa imenima stanovnika koji, na žalost, zahvata samo usko rudarsko područje prema Drini, i to od

²² Isto, 30, 97.

²³ Isto, 14—18, 60—66.

²⁴ M. Tayyib Okıç (Ankara), Les Kristians (Bogomiles Parfaits) de Bosnie d'après des documents turcs inédits, Südostforschungen, B. XIX R. Oldenburg-München 1960, 118.

²⁵ Isto, 119.

²⁶ Isto.

²⁷ Istanbul, Belediye kütüphanesi (Muallim Cevdet Yazmalari), No 0—76, fo 109v.

zavoja koji čini Drina, južno od Srebrenice, pa do Zvornika na sjeveru, datira iz 1476. godine. To su područja utvrđenih gradova: Srebrenice, Kušlata, Perina i Zvornika, koja su prije osnutka zvorničkog sandžaka pripadala smederevskom sandžaku i u okviru tog sandžaka popisana, dakle, kojih 15—16 godina poslije turskog osvojenja²⁸. To područje bilo je prvobitno razdijeljeno na tri zijameta i tri timara. To su: »zijamet nahije Šubin (42 sela u nahiji Šubinu) u posjedu zajima Iskender-bega, brata Sulejman-begova«²⁹, zatim »zijamet nahije Kušlata«³⁰ (16 sela i 1 mezra) i »zijamet Zvornika«³¹ čiji zajimi nisu tu navedeni. Ni kod nosilaca timara se još ne vidi proces islamizacije. Naime, jedan timar (7 sela u srebreničkoj nahiji) pripadao je srebreničkom kadiji, drugi timar (3 sela) dizdaru grada Sokola (u nahiji Šubinu, jugoistočno od Srebrenice), a treći timar je bio upisan na kršćanima Radivoja Obrašića (2 sela u Kušlatu i 13 sela u Gostilju) od 7.812 akči³².

Na tom području je islamizacija već bila počela među seoskim stanovništvom. Svakako su se prvi prelazi na islam zbili oko utvrđenih gradova, u podgrađima Zvornika i Srebrenice, ali o tome nemamo podataka. Ali ovdje se susrećemo sa jednom interesantnom pojavom, sa islamizacijom samo u jednom selu i to u značajnom procentu. Na tom području je, naime, bilo evidentirano u tome izvoru 83 sela, 3 mezre i varoš Zvornik (nisu spomenute ostale varoši, gradska podgrađa), svega 1211 kuća. Samo je u selu Skugrići u nahiji Kušlatu (današnje selo s lijeve strane Jadrana, sjeverozapadno od Nove Kasabe), koje je pripadalo timaru Radivoja Obrašića postojalo 14 novih muslimana (kuća), od ukupno 44 kuće u tome selu (32% muslimani). Ni u jednom drugom selu u tom području nije bilo nijedne druge muslimanske kuće. Koji je razlog bio da oni pređu na islam, teško je ma šta pretpostavljati. Jedino se vidi da su bili u vezi sa timar-sahibijom Radivojem. Svi su bili kršćanski sinovi i povlašteni utoliko što su plaćali tzv. »resm-i bennak po 9 akči od kuće«³³. Za prvog upisanog, dakle, stoji: »Dogan brat Radivoja«, a kako je to selo zapisano prvo u tome timaru, neposredno poslije spominjanja timar-sahibije Radivoja Obrašića, proizilazi da je i Dogan bio Obrašić, tj. brat Radivojev, odnosno da je sam Radivoj Obrašić bio rodom iz sela Skugrića. Zašto su svi ti novi muslimani svrstani kao »bennak«, ne znamo. Sigurno je da su oni tu bili nastanjeni i teško je vjerovati da su baš svi imali posjed od samo pola čifta. Ovdje je, izgleda, baš riječ o povlasticama zbog prihvatanja islama.

Ova oblast je na izvjestan način bila specifična zbog toga što su se tu samim dolaskom turske vlasti dogodile krupne etničke pro-

²⁸ TD, No 16.

²⁹ Isto, fo 259—273.

³⁰ Isto, fo 275—277.

³¹ Isto, fo 278—279.

³² Isto, fo 280—281.

³³ To su: »Dogan, brat Radivoja; Ahmed, bratić Milovca; Balaban, sin

Milovca; Ajas, sin Milutina; Hamza, njegov brat; Jusuf, sin Brajana; Kasim, sin Brajana; Ahmed, sin Brajana; Ilijas, sin. Radašina; Širmerd, sin Bridka; Hamza, njegov brat; Jusuf, sin Boška; Kasim, bratić Trnića.

mjene, mnogo veće nego što je to bio slučaj na drugim stranama Bosne. Ne samo da je padom Bosne nestalo krupnijeg plemstva, ukoliko ga je tu uopće bilo, nego se čini da je migracijom preko Save nestalo i sitnih spahija. O tom pitanju ne možemo sa sigurnošću govoriti zbog toga što iz prvih decenija turske vlasti nemamo za ovu oblast sačuvanih popisa. Iz popisa koji počinju tek od pada srebreničke banovine (oko 1512, zatim 1528, 1533, 1548) vidimo da su kršćanske spahije — timarlije bili predstavnici novog stanovništva koje se u Srednje i Donje Podrinje i cijelu Posavinu koloniziralo samim dolaskom turske vlasti ili se u vrijeme tih popisa još kolonizira. To su vlasi-stočari i njihove starješine knezovi, kao sitne turske timarlije. U sumarnom popisu oko 1512. godine upisana su u cijelom tadanjem području zvorničkog sandžaka samo trojica sitnih kršćanskih spahija-timarlija (timari od 2100—3000 akči), od ukupno 150 spahija. Za 147 muslimanskih spahija nije vidljivo porijeklo, tj. nije istaknuto ime oca na temelju čega bi mogli suditi o islamizaciji. Iz onoga, pak, što je u tom popisu istaknuto vidi se da je najveći broj tih spahija bio sa strane, a da je njih samo 36 (spahije ili njihovi očevi) imalo i ranije timare na području tog sandžaka³⁴. Taj popis, međutim, ne sadrži i vlahi, odnosno timare knezova. Popise vlahi i knezove-timarlije sadrže kasniji popisi, od 1528. pa dalje, kako ćemo to vidjeti.

Neke su, opet, nahije u cjelini zbog rudarstva, slanih izvora ili naseljenosti vlahi postale od početka carski has (Srebrenica, Šubin, Ludmer, Gornja i Donja Tuzla), odnosno sandžakbegov has (Zvornik i Bijeljina), gdje timara nije bilo, nego je moglo postojati samo čifluka, zemina i baština izvjesnih privilegisanih domaćih spahija, koji služe ili kao čuvari otvorenih gradskih muslimanskih naselja na području tih hasova (hisarije i džindije) ili su još kao imućniji pojedinci zakupljivali izvjesne državne prihode (mukate). Tako nam jedan popis mukata zvorničkog sandžaka koji obuhvata vrijeme od 1519. do 1543. godine pruža i podatke iz kojih je često vidljivo kršćansko porijeklo zakupnika. Mukate zakupljuju najčešće u zajednici novi muslimani i kršćani, obično raznovjerna rođena braća ili bliži rođaci. Ne spominjući imena mnogih novih muslimana koji su pokriveni eufemističkim pseudonima kao »sinovi Abdulahovi«, spomenut ćemo samo neke zakupnike kod kojih je izričito istaknuto kršćansko porijeklo. Tako su 1532. godine zakupili prihode srebreničkih rudnika u zajednici: Husejn, sin Radičin, i Ejnebeg, sin Balabanov³⁵. Iste godine spominju se Sefer Bornić i Jahja, sin Stjepanov kao ortaci, zakupnici poreza: bac-i siyah, niyabet i resm-i arus u Srebrenici. Godine 1544. zakupnici istih poreza bili su Mehmed, sin Babića i Gazija, sin Hizirov. Svi oni su bili i rodom iz Srebrenice. U Zvorniku je 1543. godine zakupnik voskarnice bio Nesuh, sin Rankov³⁶.

³⁴ TD, No 171.

fo 216.

³⁵ Istanbul, BBA, Maliye, No 656,

³⁶ Isto, fo 217.

Kao zakupnici prihoda rudnika Hranče i Bohorine spominju se 1519. godine: Andrija, sin Radosava i brat mu Džafer, sin Radosava, rodom iz Janjeva. Zakupnik tih prihoda u 1526. godini bio je jedan Tuzlak: »Hasan, sin Slavkića (Slavčića) iz same Tuzle« koji je u zajednici sa Radosavom, sinom Petrića bio zakupio: »ušur od rude i zlata, kao i bac-i siyah tih rudnika, te rudnika Krupnja, zajedno sa njihovim haskim područjima«³⁷. U 1532. godini bio je zakupio prihode »od novog hasa u nahijama Bohorini i Rađevini« neki Husejn, sin Matijin³⁸. Zatim je 1530. godine jedan novi musliman iz Gračanice: Imran, sin Vuksanov bio zakupnik državnih prihoda na skeli Ljuboviji na Drini³⁹.

Sljedeći izvor sa ovog područja koji nam pruža pojedinačna imena stanovnika po nahijama i naseljima iz kojeg vidimo i tok islamizacije jeste popis vlaha iz 1528. godine⁴⁰. Tu su, dakle, obuhvaćeni samo vlasi na područjima gdje su bili rašireni. Ali osim imena iz kojih je vidljivo kršćansko porijeklo muslimana taj, kao ni svi drugi popisi, ne pružaju, na žalost, nikakve druge podatke koji bi unijeli više svjetla u unutarnje komponente toga procesa, odnosno koji bi pružili svjedočanstva o konkretnim uzrocima prevjeravanja i pojedinostima na koji se način to provodilo. Prateći taj proces, upada odmah u oči ranije istaknuta razlika između Bosne i Srbije u pogledu jačine islamizacije. Ta razlika, naime, vrlo je uočljiva i kod vlaha, naseljenih s desne i s lijeve strane Drine. Kod onih u srbijanskom dijelu zborničkog sandžaka koji su, prema tome izvoru, naseljavali u četiri nahije 143 sela (Krupanj, Bohorina, Ptičar i Šabac)⁴¹ procenat muslimana bio je znatno manji nego kod vlaha naseljenih u bosanskom dijelu toga sandžaka. Pri tome se zapaža i jedna druga činjenica: jače pristupanje islamu kod onih vlaha koji su ostali južnije, dublje u unutrašnjosti nego kod onih koji su otišli sjevernije, bliže granici, što je logično. U četiri nahije procenat vlaških muslimanskih domaćinstava kretao se između 0% i 16%. U nahiji B o h o r i n i, i to naročito u selima bliže Drini gdje je postojala i značajnija rudarska privreda (rudnici Bohorina i Zajača) i gdje su se vlasi, kako izgleda, ranije naselili, procenat muslimana bio je najveći. U 9 sela koje su naseljavali nalazilo se ukupno 224 vlaška domaćinstva sa 277 tabi-a, od toga 36 muslimanskih domaćinstava sa 54 tabia⁴², dakle, muslimani oko 16%⁴³.

³⁷ Isto, fo 224—227.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ TD, No 405.

⁴¹ TD, No 405: Krupanj, 39 sela; Bohorina, 9 sela; Ptičar, 35 sela i Šabac, 60 sela.

⁴² TD, No 405, fo 12—15.

⁴³ Kod utvrđivanja procenta muslimana uzimana su u obzir samo domaćinstva, računajući tu: starješine (knezovi, primičuri), tekliče, lagatore, obične vlahu, baštine, udovička domaćinstva i domaćinstva rataja (čičfje, slugu) dotičnih starješina, dok se taj procenat nije mogao određivati i prema tabi-ima (prateći muški odrasli članovi u domaćinstvima).

U druge tri nahije gdje su se vlasi bili kasnije doselili, o čemu govori činjenica što je u njima većina sela upisana kao »haric ez defter« (= izvan deftera), što znači da u ranijem popisu nisu bila evidentirana, procenat muslimana bio je znatno manji. U nahiji Krupnju vlasi su naseljavali 39 sela (cijelu nahiju), svega 588 domaćinstava sa 836 tabi-a, od toga 63 muslimanska domaćinstva sa 61 tabi-om⁴⁴ (oko 11%). U nahiji Ptičaru naseljavali su 35 sela, tj. 326 domaćinstava sa 656 tabi-a, od toga 37 muslimanskih domaćinstava sa 51 tabi-om⁴⁵ (oko 10%). Zatim u nahiji Šapcu naseljavali su 60 sela, sva »haric ez defter«, ukupno 664 domaćinstva. Samo u selu Bobiku postojalo je jedno muslimansko domaćinstvo, primičura Ferhata, sina Abdulahova, sa sinom Memijom kao tabi-om⁴⁶.

U bosanskom dijelu tog sandžaka vlasi su do 1528. godine naseljavali šire područje, bili su rasprostranjeni u 11 nahija. Taj teritorij protezao se od velikog zavoja Drine u srednjem Podrinju pa uz Drinu do grada Teočaka, a odatle prema zapadu desnom stranom Spreče i Majevicom do grada Sokola. Te nahije, počevši od juga, jesu: Šubin, Kušlat, Zvornik, Sapna, Spreča, Teočak, Završ, Visori, Jasenica, Smoluća i Soko. Vlasi su tu gotovo redovito bili uklopljeni među starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo, a naseljavali su ukupno 103 sela.

Procenat muslimanskih domaćinstava kod vlaha u toj oblasti kretao se do 1528. godine između 18% i 63%. U najjužnijoj od tih, prostranoj nahiji Šubinu, koja se prostirala u velikom zavoju Drine, južno od Srebrenice, procenat muslimanskih vlaških domaćinstava bio je najveći. Tu su vlasi bili malobrojni, naseljavali su samo 3 sela (Osmača, Hrasno Polje i Čavuš), od ukupno 60 sela u toj nahiji, i to svega 33 domaćinstva sa 37 tabi-a (računajući kako kuće i 5 mukata (mezri) u posjedu muslimana), ali je na muslimane otpadalo 21 domaćinstvo sa 22 tabi-a⁴⁷, dakle, oko 63%. Zapravo selo Osmača, na izvoru Jadra, najznačajnije od ta tri sela, predstavljalo je muslimansko vlaško naselje gdje je i primičur sela bio musliman (Jusuf, s. Abdulaha). U svima ostalim nahijama broj muslimanskih domaćinstava kod vlaha kretao se između 18% i 32%.

U nahiji Kušlatu, čije je središte činio istoimeni srednjovjekovni grad na utoku Jadra u Drinjaču, koji je nekada imao i značajno podgrađe (Podkušlat) vlasi su do te godine naseljavali samo 9 naselja od ukupno 29 sela koliko je obuhvatala ta nahija. Vlasi su naselili sela: Skrušević, Kamenicu, Raševo, Glode, Kostijerovo, CerSKU Riku, Rovaše, Međuštrin, kao i varoš grada Perina«, u svemu 189 domaćinstva sa 165 tabi-a, od čega 51 muslimansko domaćinstvo sa 45 tabi-a⁴⁸ (tj. oko 26%).

Nahiju Zvornik vlasi su naselili u cjelini. Za razliku od ostalih nahija ova nije imala oblik normalne teritorijalno-admini-

⁴⁴ TD, No 405, fo 1—12.

⁴⁵ Isto, fo 23—32.

⁴⁶ Isto, fo 32—44.

⁴⁷ Isto, fo 65.

⁴⁸ Isto, fo 62—64.

strativne jedinice. Obuhvatala je naselja samo na glavnom putu koji je vodio s lijeve strane Drine, i to od Novog Sela, južno od Zvornika, do grada Teočaka, svega 15 sela, od kojih su 14 sela naseljavali vlasi, prije 1528. godine, tj. sva osim malenog naselja Novog Sela i to: Trbosilje, Klokovac, Okrugla Luka, Kućići, Tršići, Skočići, Cernik, Jasenica, Slatina, Ročevići, Vašno Blato (Šepak), Tamna ili Jasikovac, Tamna ili Krčina i Glavičica. Vlasi su dolaskom Turaka postali, zapravo, čuvari te važne komunikacije na cijeloj njenoj dužini ne samo kroz zvorničku nahiju. Ukupan broj vlaških domaćinstava u ovoj nahiji iznosio je te godine 293 kuće sa 305 tabi-a, od čega 81 muslimansko domaćinstvo sa 93 tabi-a⁴⁹ (oko 28%).

Nahija S a p n a se prostirala sjeverozapadno od Zvornika, u poriječju istoimene rječice, lijeve pritoke Drine. Vlasi su i tu nahiju u cjelini naselili, tj. svih 14 sela koliko je obuhvatala: Sapna, Križevići, Gornji Grabovac (Petkovića), Javornik, Vitina Rika, Rožanj, Vitinica, Gušteri, Glumina, Baljkova Kruška (Baljkovića), Donji Grabovac, Nezuci (Nezuck), Sniježnica i Vrh Rika. U nekim selima ostalo je i starenika, ali su u svima preovladavali vlasi. Godine 1528. u nahiji je postojalo ukupno 370 vlaških domaćinstava sa 441 tabi-om, od čega 121 muslimansko sa 107 tabi-a⁵⁰ (oko 30%).

I nahiju S p r e č u, koja se prostirala zapadno od Zvornika, u gornjem toku istoimene rijeke, naselili su vlasi gotovo u cjelini. Nisu bili naseljeni samo u malenom selu Medveđi (danas Međeđa), dok su 12 ostalih sela: Hrasno, Seljublje, Vukovije, Tojšići, Donja Okrugla, Dubrave, Dedino, Bukovica, Dubnica, Kalesija i Svojat naseljavali, gotovo, kompletno. Bilo je tu i nešto starenika, ali su ih vlasi brojno daleko prevazilazili. Od ukupno 520 vlaških domaćinstava sa 859 tabi-a bilo je 125 muslimanskih domaćinstava sa 175 tabi-a⁵¹ (oko 24%).

U nahiji T e o č a k u, čije je središte bio utvrđen istoimeni grad pri izvoru rječice Tamne i koja je obuhvatala 11 sela, vlasi su naseljavali 7, uglavnom, značajnijih sela: Rudine (Srednji Lokanj), Vrh Lokanj, Gornji Lokanj, Branjevo (Donji Lokanj), Dolnja Pihlica (D. Pilica), Gornja Pihlica i Orahovo Selište. Ali uporište vlahu bilo je ovdje jako, jer su i vlaška naselja koja su samo formalno pripadala zvorničkoj nahiji, odnosno knezu u selu Trbosilju, faktički spadala u područje ove nahije, tj. Tamna (Krčina), Jasikovac i Glavičica. Ukupan broj vlaških domaćinstava u spomenutih 7 sela iznosio je, 1528. godine, 151 kuću sa 140 tabi-a, od čega je bilo 27 muslimanskih kuća sa 25 tabi-a⁵². Muslimani su ovdje bili zastupljeni sa 18%, dakle znatno manje nego u drugim nahijama. Zašto je ovdje bio takav slučaj, objasniceemo kasnije.

Zapadno od Teočaka prostirala se nahija Z a v r š, koja je teritorijalno uglavnom odgovarala doskorašnjoj općini Lopare. Od ukupno 9 sela koliko je obuhvatala, vlasi su 1528. godine naseljavali

⁴⁹ Isto, fo 74—78.

⁵⁰ Isto, fo 68—73.

⁵¹ Isto, fo 16—23.

⁵² Isto, fo 79—91.

6 sela, i to: Lopare, Tošino ili Podlistina, Labuoka, Lipovice, Vranovići i Priboj, svega 151 vlaško domaćinstvo sa 224 tabi-a. Od toga je otpadalo na muslimane 35 domaćinstava sa 44 tabi-a⁵³ (oko 23%).

Zapadno od Završa nadovezivala se nahija V i s o r i. Prostirala se na Majeveci, sjeverno od Tuzle, čija je središte bilo današnje selo Visori. Vlasi su u njoj do 1528. godine bili naselili 7 sela srednje veličine, od ukupno 12 sela i 4 naseljene mezre, koliko je obuhvatala. Oni su tu bili čuvari dosta značajnog puta preko Majevice, između Tuzle i brčanske skele, čija je važnost naročito porasla kako su Turci bili završili osvajanje Slavonije (1552). To su derbendžijska sela: Donji Visori, Sredkovići, Jablanica, Drijenča, Božovinci, zatim Donji Humci i Gornji Humci, sa ukupno 131 vlaško domaćinstvo i 125 tabi-a, od kojeg je broja na muslimane otpadalo 27 domaćinstava sa 44 tabi-a⁵⁴ (oko 20%).

Dalje, na zapad od Visora, prostirala se nahija J a s e n i c a, pri izvoru, odnosno u gornjem toku Tinje, i to s njene desne strane. Tu nahiju vlasi su prije 1528. godine gotovo u cjelini naselili, tj. 13 od ukupno 16 sela, koliko je obuhvatala. To su: Donja Jasenica, Gornja Jasenica, Srednja Jasenica, Seona, Crvuša, Obodnica, Dojčići, Dragunja, Tinja, Podpečina (Podpeč), Ljenobud, Ježinac i Moranjak (Moranjci), sa ukupno 335 vlaških domaćinstava i 460 tabi-a od čega 104 muslimanska domaćinstva sa 117 tabi-a⁵⁵ (oko 31%).

Sa zapadne strane Jasenice nastavljala se nahija S m o l u ć a, koja se prostirala sa lijeve strane Gornje Tinje. Obje te nahije prostirale su se na sjever niz Tinju do utvrđenog grada Srebrenika. I nahiju Smoluću vlasi su u cjelini naseljavali prije 1528. godine, u svemu 11 sela: Gnojnica (sjedište kneza), Gornji Lukavac, Donji Lukavac, Miričina, Kruševica, Devetak, Dobošnica, Donja Smoluća, Gornja Smoluća, Srednja Smoluća i Puračić. U tim selima je spomenute godine bilo ukupno 243 domaćinstva vlaha sa 323 tabi-a, od toga 68 muslimanskih domaćinstava sa 80 tabi-a⁵⁶ (oko 28%).

Sjeverozapadno od Smoluće nastavljala se nahija S o k o, čije je središte bio istoimeni utvrđeni grad. U ovoj nahiji vlasi su prije 1528. godine naseljavali 9 naselja, i to: »Selo Gračanicu, rudnik željeza«, Drenovac, Orahovicu, Donju Lohinju, Gornju Lohinju »Varoš grada Sokola«, Brijesnicu, Kilokotnicu i Stjepan Polje, dok u 8 drugih malenih naselja nisu te godine evidentirani. Oni su u ovoj nahiji naselili, dakle, i samo podgrađe grada Sokola, kao i selo Gračanicu, koje je u to vrijeme predstavljalo rudnik željeza, a koje se u daljih 20 godina razvilo u muslimansku kasabu. U Gračanici su te godine evidentirana 83 vlaška domaćinstva sa 99 tabi-a, od čega 35 muslimanskih sa 46 tabi-a⁵⁷. Ukupan broj vlaških domaćinstava u navedenim naseljima iznosio je te godine 327 kuća sa 360 tabi-a, od toga 96 muslimanskih domaćinstava sa 103 tabi-a⁵⁸ (oko 29%).

⁵³ Isto, fo 66—68.

⁵⁴ Isto, fo 50—52.

⁵⁵ Isto, fo 45—50.

⁵⁶ Isto, fo 53—56.

⁵⁷ TD, No 405, fo 59—60: »Karye Gračanica ma'den-i ähen: primikur

Primjećuje se da u teritorijalnom redosljedju nahija koje su naselili vlasi nedostaju, između Šubina i Kušlata, nahije Srebrenica i Ludmer u kojima je bila razvijena rudarska privreda, kao i nahije Gornja i Donja Tuzla sa solarskom privredom koje su se prostirale između Sapne i Završa na jugoistoku, i Jasenice i Smoluće na sjeverozapadu. Nema sumnje u to da su već ranije, u prvom pokretu, vlasi naselili i te četiri nahije i rano izgubili vlaške povlastice jer su u tim nahijama vrijedile rudarske, odnosno solarske povlastice koje su bile veće od vlaških. Isto tako izvjesne indicije u popisu nahije Šubina ukazuju da je prije 1528. godine moralo i tu biti znatno više naseljenih vlaha, koji su se prije te godine ili pomjerali na sjever, ili sasvim prešli na zemljoradnju i izgubili vlaške povlastice. Poslije 1528. godine, međutim, vlasi su se bili proširili u cijeloj toj oblasti sve do Save.

Popis vlaha iz 1528. godine ubjedljivo dokazuje da islamizacija nije zahvatila samo starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo, kako neki tvrde samo katolike, nego isto tako i vlaho-stočare, za koje se, s obzirom na okolne oblasti iz kojih su dolazili, smatra da su svi bili pravoslavne vjere, a koji su se dolaskom turske vlasti kolonizirali u napuštena i prorijeđena naselja u zborničkom sandžaku. Da je to stanovništvo bilo zaista pravoslavne vjere, svjedoči pojava popova među tim stanovništvom. Tako se 1476. godine između 76 martolosa ulufedžija, posada u zborničkom gradu za koje stoji: »martolosi koji su došli sa strane« spominje i »Stepan, sin popa«⁵⁹. U našem popisu vlaha, premda rijetko, susrećemo se sa popovima koji su evidentirani kao obični seljaci, tj. zaduženi filurijom, kao i svi ostali upisani vlasi. Riječ je, bez sumnje, o pravoslavnim svjetovnim popovima koji su poticali iz istog elementa i malo se u čemu razlikovali od drugih pastira. Tako je u selu Kobiljači (nahija Krupanj) bio »primičur Marko, sin popa«⁶⁰, a u selu Trbušnici (nahija Ptičar) »primičur Hasan, (sin) popa« (primikur Hasan pop)⁶¹. Ali popove među vlasima sretamo i na bosanskoj strani. Tako je u nahiji Teočaku, u selu »Rudine ili Srednji Lokanj« (vlasi Rudinjani) 1528. godine evidentiran među drugim vlasima i »pop sin Radovana« (papas veded-i Radovan)⁶². U istom selu je nešto poslije te godine bila podignuta crkva, koja se prvi puta spominje 1533. godine⁶³ a u kasnijim se popisima naziva »Crkva Grabova«⁶⁴.

Proces islamizacije vlaha bio je upravo u najvećem toku baš krajem trećeg decenija XVI vijeka. U našem popisu iz 1528. godine u svima naseljima u toj oblasti većina domaćina evidentirana je sa eufemističkim imenom oca »Abdulah« (= božiji rob), što je uvijek pokrivalo kršćansko očevo ime, ili je kršćansko očevo ime jasno

Iskender bin Alagöz, Hasan bira-der-i o, Mu'min veled-i o; hane 38, tābi' 39; hāne muslim 34, tābi' 44; mukat'a 2; hāne ratay 10, tābi' 14.

⁵⁹ Isto, fo 57—60.

⁶⁰ TD, No 16, fo 278—279.

⁶¹ TD, No 405, fo 12.

⁶² Isto, fo 23.

⁶³ Isto, fo 79.

⁶⁴ TD, No 173, fo 12.

⁶⁵ TD, No 260, fo 150. god. 1548.

deklarirano. Spomenuću samo nekoliko podataka iz kojih će se vidjeti savremeni tok tog procesa. U nahiji Spreči je, na pr. od ukupno 125 muslimanskih domaćinstava 80 domaćina imalo ime oca ili »Abdulah«, ili je izričito istaknuto kršćansko ime oca, tj. dvije trećine domaćina bili su »novi muslimani«. U nahiji Jasenici je od ukupno 104 muslimanske kuće kod 65 domaćina, na ovaj ili onaj način, bilo vidljivo kršćansko porijeklo. U Smolući je bilo 39 »novih muslimana« od ukupno 68, a u Visorima 20 »novih muslimana« od ukupno 27. U selu Rožanju (Sapna) od 21 muslimansko domaćinstvo 11 je bilo »novih muslimana«, a u selu Vrh Rika od 7 domaćinstava, 6 domaćina su bili »sinovi Abdulaha«. U Gračanici (Soko) takođe, od 35 kuća muslimanskih, 23 domaćina su bili »novi muslimani«.

Tamo gdje su i starješine bile primile muslimansko ime, prihvatanje islama bilo je brojnije. U 17 sela u navedenim nahijama primičuri su bili muslimani, i to 13 primičura su bili »novi muslimani«. U pojedinim domaćinstvima koja su često predstavljala prave zadruge susrećemo ponekada šarolik sastav iz konfesionalnog aspekta. Braća, bratići, stričevi, stričevići, sinovi, otac, djed razlikovali su se po vjeri, odnosno po imenima, a katkad svi članovi jednog domaćinstva. U selu Dubravama (Spreča) primičur Džafer, sin Abdulahov imao je u istom domaćinstvu još 9 odraslih muških članova, od kojih sedmorica kršćani: Džaferov brat Petar, stric Vukas i petorica stričevića: Đuro, Pavko, Radovan, Radman i Vukman, dok su sinovi Džaferovi nosili imena Ali i Bali⁶⁵. Primičure, »nove muslimane« nalazimo još u sljedećim selima: Osmača (Šubin) — Jusuf, s. Abdulaha; Loznica (Ptičar) — Alagoz, s. Atmadže⁶⁶; Bila Rika (Ptičar) — Sulejman, s. Abdulaha; Bobik sa Volunjem (Šabac) — Ferhad, s. Abdulaha; Kučići (Zvornik) — Atmadža, s. Abdulaha; Vukovije (Špreča) — Hoškadem s. Abdulaha; Vrh Lokanj (Teočak) — Ali, s. Abdulaha; Podpečina (Jasenica) — Ali, s. Hamze. Alija je u istom domaćinstvu imao još braću Musu i Mavra, te sina Laleša⁶⁷. U selu Donjoj Lohinji (Soko) primičur je bio Husejn, s. Abdulaha i u Drenovcu (Soko) — Alija, s. Vučehne⁶⁸. Štaviše, i u popovskim porodicama bilo je slučajeva islamizacije. Spomenuto je ranije da je u selu Trbušnici (Ptičar) bio primičur: Hasan, sin popa⁶⁹. Islam su, dakle, prihvatale sve kategorije vlaha, neovisno jedni od drugih: starješine, njihovi rataji (čifčije), obični vlasi i tãbi-i od sve tri te kategorije.

U to vrijeme gradska naselja na ovom području nisu ni počela mijenjati svoju fizionomiju u muslimansko-orijentalne kasabe, tj. nije još postojalo muslimanskih kulturnih ustanova ni u gradovima,

⁶⁵ TD, No 405, fo. 20.

⁶⁶ Ime Atmadža = Soko, takođe je vrlo često zamjenjivala kršćansko ime, isto kao i ime Hamza.

⁶⁷ TD, No 405, fo. 45. Iz tog se primjera vidi da je ime Hamza ovdje zamjenjivalo kršćansko ime. U po-

pisu oblasti Brankovića iz 1455. godine sretamo oko Prištine i Vučitrna više puta upotrijebljeno ime Hamza, takođe kao kršćansko ime (BBA, TD, No 2M).

⁶⁸ TD, No 405, fo. 58, 60.

⁶⁹ Isto, fo. 23.

pa se iz same te činjenice, kao i iz prvih popisa ove oblasti, ne može ni po čemu zaključiti da se prihvatanje drugog kulta sastojalo i u čemu drugom osim formalnog deklarisanja i uzimanja drugog imena. Ženski članovi porodica novih muslimana obično su i dalje zadržavali ranija imena i nisu ni formalno u tome slijedili starješine domaćinstava. Tako se susrećemo sa udovicama »novih muslimana« koje su zadržale svoja imena, kao što je, npr., u selu Dedino (Spreča) zabilježena »udovica Širmerdova, Milica«⁷⁰.

III

U periodu od 1528. do 1533. godine broj muslimana u bosanskom dijelu zborničkog sandžaka općenito se znatno povećao. Sklad u porastu toga broja po nahijama između stanja utvrđenog kod vlaha 1528. i stanja iz 1533. godine kada su i vlasi, koji su dotle bili izgubili poreske povlastice, popisani zajedno sa zemljoradničkom rajom, kako ćemo to vidjeti, svjedoči o tome da je prihvatanje islama na tom području po svom tempu i širini bilo jednako, kako pastirskog stanovništva (vlahi), tako i zemljoradničkih starenika. Ali, dok se za same vlahi 1528. godine moglo sigurno tvrditi da je procenat muslimana kod njih bio znatno manji u sjevernijim, prema granici isturenijim nahijama, dotle vidimo da nešto kasnije postoje drugačije teritorijalne razlike u praćenju toga procesa. Kada je, naime, bilo moguće sagledavanje cjelokupnog stanovništva u toj oblasti, upada u oči činjenica što je brojno stanje muslimana u nekim nahijama i privrednim središtima koja su od početka turske vlasti morala ipak predstavljati i izvjesna uporišta te vlasti i gdje je trebalo očekivati brže razvijanje tog procesa događalo se upravo obrnuto. Tako je, npr., prihvatanje islama u susjednim nahijama oko Gornje i Donje Tuzle bilo relativno znatno veće nego u tuzlanskim nahijama, premda je stanovništvo tuzlanskih nahija, zbog službi oko proizvodnje soli, bilo povlašćeno i sve spadalo u carski has. Te nahije, odnosno njihova centralna naselja Donja i Gornja Tuzla imala su specifičan privredni značaj, a nalazila se upravo u središtu ove oblasti koju analiziramo, pa ćemo se na njih i nešto više osvrnuti.

U nahiji Gornjoj Tuzli koja je 1533. godine obuhvatala 26 naselja, i to: »varoš Gornju Tuzlu«, zatim sela: Dvorište, Polom, Grabska, Gornja Požarnica, Donja Požarnica, Osik, Kavčići, Konjikovići, Solina, Grabovica, Popodol, Gornji Dokanj, Donji Dokanj, Babina Luka, Rogodići, Kosci, Rešovići, Kolovrat, Pusti Kolovrat, Dobrinje, Križohna, Hodinići, Lopare, Zlopavići i Matijevići sa ukupnim sljedećim brojem poreskih obveznika: 593 kršćanske kuće sa 122 mudžhereda (= inokosni odrasli muški članovi u domaćinstvima), 7 udovičkih kuća, 130 baštinskih zemalja (kuća), 12 primi-

⁷⁰ Isto, fo 19.

čura (kuća) sa 2 mudžereda; zatim 123 muslimanske kuće sa 41 mudžeredom i 2 baštinske zemlje (kuće). Od toga u samoj »varoši« evidentirane su 44 muslimanske kuće i 11 kršćanskih, od kojih jedna udovička, te 4 mudžereda⁷¹. To znači u cijeloj nahiji bilo je 867 kuća poreskih obveznika, od čega 125 muslimanskih (tj. muslimani 14,4⁰/o).

U znatno većoj nahiji **D o n j o j T u z l i** bilo je relativno manje muslimanskih kuća, jer se sama Donja Tuzla još nije bila počela razvijati kao muslimansko naselje. Nahija je obuhvatala 56 sljedećih naselja: »varoš Donja Tuzla«, Tušanj, Dragodol, Pločnik, Vršanj, Kužići, Donja Lipnica, Gornja Lipnica, Brezovik, Čamuš, Sita Luka, Brzkočići, Vrapče, Gornja Jošanica, Donja Jošanica, Konjska Poljana, Ljubače, Mosurke, Priluk, Donje Breške, Gornje Breške, Poljice, Rečica (Ričica), Dolac, Bokavići, Kikaci, Gornja Lišnica, Donja Lišnica, Paoča, Čaklovići, Husino, Klještevina, Kopavići, Kalebići, Pudovići, Petrovići, Božići, Gornja Toplana, Srednja Toplana, Donja Toplana, Grbavac, Bistrica, Sići, Sljivica, Destin Dol, Gornja Pogorilica, Donja Pogorilica, Stepišaći-Dobrinje, Ljepunica, Rogančići, Hudeč, Modriča, Gračanica, Miletići, Paske i Kojasići — sa ukupno 868 kršćanskih kuća poreskih obveznika i 218 mudžereda, 11 udovičkih kuća, 219 baština (kuća), 21 primičur (kuća) sa 6 mudžereda; zatim 136 muslimanskih kuća sa 49 mudžereda i 8 baština (kuća). Sama »varoš Donja Tuzla« (od toga) imala je 46 kršćanskih kuća sa 18 mudžereda, 4 udovičke kuće i 7 muslimanskih kuća sa 4 mudžereda⁷². Prema tome, u nahiji je bilo ukupno 1263 kuće poreskih obveznika od čega 144 muslimanske kuće (tj. muslimani 11,6⁰/o).

U susjednim nahijama koje su direktno graničile sa dvjema tuzlanskim nahijama bilo je drugačije. U 13 ranije navedenih sela i 2 naseljena čifluka u nahiji **S p r e č i** bilo je ukupno 836 kuća poreskih obveznika sa 233 mudžereda, od čega 235 muslimanskih kuća sa 84 mudžereda⁷³. Prema tome, muslimani su 1533. godine bili zastupljeni sa oko 28⁰/o, a 1528, kod vlaha taj procenat je iznosio oko 24⁰/o. U nahiji **Z a v r š u** u 9 sela, tj. osim ranije navedenih, naseljenih vlasima, još: Tobud, Crnska i Vukasovići, kao i 2 naseljena čifluka evidentirano je ukupno 316 kuća sa 71 mudžeredom, od toga muslimani 102 kuće sa 10 mudžereda⁷⁴, (muslimani 32,3⁰/o, a 1528 (vlasi) 23⁰/o). U **V i s o r i m a**, u 12 sela tj. osim ranije navedenih sela koje su naseljavali vlasi još: Donja Lukavica, Gornja Lukavica, Pirkovci, Ljeskovac, »Pazarlu Selište«, i 4 naseljene mezre evidentirano je ukupno 244 kuće poreskih obveznika sa 50 mudžereda, od čega 55 muslimanskih kuća sa 12 mudžereda⁷⁵ (muslimani 22,5⁰/o; a 1528, (kod vlaha) 20⁰/o). U **J a s e n i c i**, pod Srebrenikom u 16 sela i 1 naseljenoj mezri, tj. osim 13 vlasima naseljenih sela u 1528. godini još u: Rapatnici, Hranča Riki i Podorašju, te mezri Stražištu (danas

⁷¹ TD, No 173, fo 5—6.

⁷² Isto, fo 6—8.

⁷³ Isto, fo 11, 33, 37, 45, 52, 53, 58, 62.

⁷⁴ Isto, fo 14, 33, 39, 44, 47, 54, 57,

73.

⁷⁵ Isto, fo 13, 35, 40, 41, 43, 48.

selo Straža) postojalo je 1533. godine ukupno 622 kuće sa 183 mudžereta, od čega muslimani 198 kuća sa 87 mudžereta⁷⁶ (muslimani 31,8%; a 1528 (kod vlaha) 31%). U susjednoj nahiji Smolući koju su u cjelini naselili vlasi, postojalo je u 11 sela i 1 naseljenoj mezri ukupno 470 kuća poreskih obveznika sa 113 mudžereta, od čega 144 muslimanske kuće sa 12 mudžereta⁷⁷ (muslimani 30,6%; 1528, kod vlaha, 28%).

Posljednja nahija koja je direktno graničila sa tuzlanskim nahijama, tj. sa nahijom Donjom Tuzlom, sa njene južne i jugozapadne strane, je nahija Drametin (Dramešin), čije se središte, nekadašnje selo Drametin nalazilo, po prilici, u području današnjih Banovića. Tu su nahiju nekada takođe naseljavali vlasi. Godine 1476. naseljavali su selo Drametin⁷⁸, a do 1512. godine su u toj nahiji naseljavali 14 sela⁷⁹. Međutim, do 1528. vlasi su se ili odselili dalje na sjever ili su dotle definitivno prešli na zemljoradnju i izgubili vlaške povlastice, jer te godine nisu bili evidentirani. U 15 sela, koliko je ta nahija obuhvatala, i to: Banovići, Grivice, Turija, Tatarica (Živinice), Brantovići ili Repnik, Donja Višća, Gornja Višća ili Koprivac, Podgorje, Predražići, Kečevo?, Godojevići, Radenovići, Tulovići, Treštenica i Đurđevik — postojalo je 1533. godine ukupno 539 kuća poreskih obveznika sa 106 mudžereta, od čega muslimani 87 kuća sa 11 mudžereta⁸⁰ (muslimani 16,1%).

Osim tih šest nahija, koje su direktno graničile i okružavale dvije tuzlanske nahije pružićemo analizu stanovništva i procesa islamizacije za još nekoliko nahija, ili, tako reći, za preostale nahije u toj oblasti kod kojih još jače upada u oči međusobna razlika u intenzitetu toga procesa. Nahija Srebrenik, sa sjedištem u utvrđenom istoimenom gradu, sjeverozapadno od Tuzle, obuhvatala je 1533. godine 7 naselja, i to: »varoš grada Srebrenika«, »Begov konak, mahalu varoši Srebrenika«, Srnicu, Špionicu, Babunoviće, Sladnu i Ježinac, kao i 4 naseljene mezre koje su kasnije prerasle u sela, a koje svojim neodređenim nazivima u turskim popisima, po imenima njihovih držalaca, očito posada iz same te tvrđave (»mezra Mustafa, sina Sinanova, kod tvrđave Srebrenika«; »mezra Hasana, Sejdi-Alije i Mustafe«; »Mezra Kosovljanina Mustafe« i »mezra Lučica kod sela Sladne«), ukazuju upravo na značajne etničke promjene koje su se dolaskom turske vlasti morale dogoditi u području srebreničke tvrđave, nekadašnjeg sjedišta ugarske istoimene banovine, što je i razumljivo, kao i na još nestabilizovane demografske prilike. Ta naselja protezala su se gotovo sva na liniji od Srebrenika prema gradu Gradačcu, što je isti slučaj kao i sa zvrničkom nahijom. U tim naseljima postojalo je te godine ukupno 362 kuće sa 105

⁷⁶ Isto, fo 11, 12, 35, 44, 80, 85, 87, 88, 89, 90.

⁷⁷ TD, No 173, fo 13, 28, 37, 41, 70, 81, 83, 84, 86.

⁷⁸ TD, No 16, fo 147, 148.

⁷⁹ TD, No 171, fo 12.

⁸⁰ TD, No 173, fo 60, 61, 63, 69, 70, 75, 77.

mudžereda, od čega muslimana 151 kuća sa 54 mudžereda⁸¹ (muslimani 42%).

Nahija S o k o obuhvatala je 17 naselja, tj. osim onih 9 koje su naseljavali vlasi još sela: Sjeninu, Svjetliću, Stanovu Riku (Stanić Rijeka), Donju Lukavicu, Međeđu, Zelinju, Paležnicu i »Grabsku sa Podlistinom«. Ukupan broj domaćinstava u tim naseljima 1533. godine iznosio je 627 sa 158 mudžereda, od čega muslimani 217 kuća sa 63 mudžereda⁸² (muslimani 34,6%; 1528 (kod vlaha) 29%).

U sjeverozapadnom uglu ove oblasti koji čini Drina i Sava, u nahiji B i j e l j i n i, koja je početkom četvrtog decenija tek naseljavana, evidentirana su 1533. godine samo 4 naselja: Četrvtkovište (Bijeljina), Mirkovac, Čukojevići i Grm Selište. U tim selima postojalo je te godine svega 55 kuća poreskih obveznika sa 18 mudžereda, od čega (jedino u Četrvtkovištu) 13 muslimanskih kuća sa 7 mudžereda⁸³ (muslimani 23,6%).

Nahija T e o č a k obuhvatala je 15 naselja, tj. osim onih 7 koje su naseljavali vlasi još »varoš grada Teočaka«, Suho Polje, Bjeloševac (na Tamnoj), Ugljevik ili Lābderesi (= Dolina Laša), Trnovu, Lukovu, Orahovu i Banjicu, kao i 1 naseljen čifluk »čifluk kneza Radonje kod sela Rudina ili Srednjeg Lokanja«, koji je spadao u timar spomenutog kneza u toj nahiji — ukupno 324 kuće poreskih obveznika sa 77 mudžereda; od toga 71 muslimanska kuća sa 24 mudžereda⁸⁴ (muslimani 21,9%; 1528 (kod vlaha) 18%).

Nahija K o r a j, koja se prostirala zapadno od Bijeljine, u poriječju Lukavca, kojoj je pripadala i tvrđava Brčko, obuhvatala je 1533. godine 14 sela i 1 naseljenu mezru, i to: Korenita, Bili Potok, Brdnjik (Brnjik), Žirovnicu, Maoču, Štrepce, Skakavu, Pčelić (Čelić), Rahić, Labsku ili Dedekovo, Brezik, Ljutnicu, Hrgove, Hmeljin Zagon, te mezru Ostrojno — sa ukupno 264 kuće i 38 mudžereda, od čega 53 muslimanske kuće sa 13 mudžereda⁸⁵ (muslimani 20%).

I na kraju, pružićemo ovdje podatke još za nahiju S r e b r e n i c u. U 11 naselja: »varoš Srebrenica«, Sas, Gornji Suhoj, Srednji Suhoj, Ljubović, Suha, Tošino, Milačevići, Bratovo, Gornje i Srednje Bijčevo, Đinovina i Gostilj, te 2 naseljene mezre: Donji Kozlin i »Gornji Kozlin ili Jakov« postojalo je 1533. godine ukupno 576 kuća poreskih obveznika sa 96 mudžereda; od toga 81 muslimanska kuća sa 12 mudžereda⁸⁶ (muslimani 16,2%).

Iz iznesenih statističkih podataka o stanovništvu i islamizaciji po pojedinim nahijama koji potiču iz turskih službenih popisa proizilazilo bi sljedeće: brojčano povećavanje muslimanskog stanovništva bio je rezultat procesa islamizacije domaćeg stanovništva koji je bio u toku. Dalje, ravnomjeran porast muslimanskog stanovništva

⁸¹ Isto, fo 11, 41, 61, 84, 85, 88, 90.

⁸² Isto, fo 9, 37, 79, 80, 81, 83.

⁸³ Isto, fo 16.

⁸⁴ Isto, fo 12, 47, 49, 57, 61, 62, 72—76.

⁸⁵ Isto, fo 12, 31, 35, 36, 63.

⁸⁶ Isto, fo 2, 5, 35, 42, 66.

u vremenskom razmaku od 5 godina (1528—1533) u nahijama koje su u cjelini, ili pretežno naseljavali vlasi, kao i u nahijama gdje oni nisu bili u većini, nego zemljoradnička raja, jasno pokazuje da je proces islamizacije bio podjednako zahvatio sve stanovništvo na bosanskoj strani, i starenike i vlahi, kako je to već istaknuto. Zatim navedeni podaci bi dozvoljavali eventualno još jedan zaključak. Pretpostavimo li, naime, da se vlasi, u nahijama koje su naseljavali i gdje su pomiješano živjeli, brojčano nisu povećali u spomenutom periodu i da su ostali na svojim staništima, onda bi razlika koja se tu pokazuje u ukupnom broju kuća između stanja iz 1528. i onog iz 1533. godine odgovarala brojnoj zastupljenosti nevlašskog stanovništva u tim nahijama. Međutim, takvo zaključivanje je nepouzđano zbog toga što se zna da su vlasi obično bili u pokretu poslije širenja turskih granica. Padom srebreničke banovine (1512), oni su se u ovoj oblasti pomjerali uglavnom od juga prema sjeveru, a padom jajačke banovine (1528), kretali su se naročito od istoka prema zapadu. O pomjeranju vlahi u tome pravcu poslije 1528. godine imamo više konkretnih podataka, ali o tome na drugom mjestu.

Nameće se pitanje zašto je u jednoj užoj oblasti istovremeno proces prihvatanja islama u raznim područjima bio tako različit? Uticaj islama dolazio je, kako se vidi, iz utvrđenih gradova. Srebrenik, ranije sjedište ugarske istoimene banovine, Turci su, očito, čvrsto zaposjeli i na taj način učinili ga centrom svog jakog uticaja u ovom kraju, te je u njegovoj neposrednoj okolini i prihvatanje islama bilo najjače. Sličan je slučaj bio, dakle, i sa gradom Sokolom u čijoj je užoj okolini prihvatanje islama bilo takođe relativno značajno. Ali nije takva situacija bila u svim utvrđenim gradovima. U nahiji Teočaku, npr., broj muslimana je iznosio samo 21,9⁰%, premda se taj grad znatno ranije od Srebrenika i Sokola nalazio u turskoj vlasti. Iz toga se vidi da su postojali i izvjesni faktori koji su se procesu islamizacije i te kako odupirali. To su bili samostani i crkve, centri kulturnog djelovanja kršćana.

U dvjema tuzlanskim otvorenim varošima, kao i utvrđenim gradovima: Srebrenici i Zvorniku postojali su, kako je poznato, franjevački manastiri. Njihov uticaj se znatno osjećao u sve četiri te nahije, a bio je sve slabiji kako se išlo dalje od tih centara. Uticaj franjevacu osjećao se dalje i u Koraju, gdje je u to vrijeme takođe postojao franjevački manastir »Conventus S. Mariae in Campo«⁸⁷, a u kojoj je nahiji islamizacija do te godine zahvatila samo 20⁰% stanovništva. Ovdje se treba osvrnuti i na teočачku nahiju koju su dolaskom turske vlasti bili naselili brojni vlasi, a u kojoj je usprkos postojanju utvrđenog grada islamizacija bila relativno slaba. U toj nahiji, naime, vlasi su rano bili dobili i svoj duhovni oslonac. U selu Srednjem Lokanju (prema Drini) rano je podignuta crkva, očito pravoslavna, koja se prvi put spominje 1533. godine. Nešto sjeverozapad-

⁸⁷ Up. A. Handžić, Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku, POF,

sv. XII—XIII, 1962—63, str. 45—74.

nije odatle, u susjedstvu, u drugoj polovini XVI vijeka, prije 1587. u »selu Tamnoj ili Krčini«, odnosno u selu Banjici, podignut je i manastir Tamna, koji je postao i sjedištem zvrničke eparhije.

U zvrničkoj nahiji uticaj franjevaca iz Zvornika bio je rano neutralisan kako zbog činjenice što je zvrnički grad postao sjedište sandžaka, i brzog razvitka muslimanske kasabe, tako i zbog dovođenja brojnih vlaha od samog turskog osvojenja, ne samo kao martolosa za čuvare zvrničkog grada⁸⁸ nego i naseljavanjem vlahu u svima selima zvrničke nahije⁸⁹. Vijesti o međusobnim optužbama starosjedilačkog i pridošlog stanovništva koje ovdje potiču još od kraja XV vijeka govore i o pritisku koji su vlasli činili na franjevce, odnosno katoličko stanovništvo, pa je i to bio jedan od razloga što su franjevi krajem četvrte decenije XVI vijeka morali sasvim napustiti Zvornik i povući se u manastir u Gornju Tuzlu.

U činjenici što je u prvom periodu, tj. prije razvoja kasaba, prihvatanje islama bilo jače i brže u područjima daljim od kršćanskih kulturnih ustanova, mogu se, svakako, nazirati i prikrivene pristalice »bosanske crkve« koja se, istina, već odavno smatrala likvidiranom, te o kojoj najraniji turski izvori sa ovog područja ne daju izričite podatke, a kako se zna, svoja uporišta imala je baš u zabitnim selima. To se može pretpostavljati tim prije što se zna da je među drugim područjima u Bosni i u bosanskom Podrinju, od grada Sokola (kod Gračanice) do Srebrenice bilo brojnih pristalica »bosanske crkve«. Tako bi se, donekle, moglo objasniti brojnije pristupanje stanovništva islamu u nahiji Završu, koja se prostirala između nahija Gornje Tuzle i Teočaka, a koju je eventualni uticaj islama od strane posada iz Teočaka mogao, zbog relativne udaljenosti, da mnogo manje zahvati nego samu teočачku nahiju, a situacija je, kako smo vidjeli, bila obrnuta. Sličan je bio slučaj i sa nahijama: Sprečom, Jasenicom i Smolućom.

Kada se uzme u obzir da je proces prihvatanja islama do 1533. godine dobrim dijelom zahvatio stanovništvo tih nahija, i da su bila rijetka sela u kojima nije bilo bar po koje muslimansko domaćinstvo, da se kasabe na tom području, tako reći, nisu bile ni počele razvijati, jer se i sam Zvornik teško mogao nazvati kasabom sa svega 113 muslimanskih kuća, a Gornja Tuzla sa 44 muslimanske kuće još službeno nazivana »varoš«, da su sela bila udaljena od utvrđenih gradova gdje je postojao po jedan imam samo za obavljanje molitve sa posadama, a i sami ti imami bili su vojnici (mustahfizi), vezani za grad — ne može se drugo pretpostavljati nego da je u prvim decenijama prihvatanje islama imalo deklarativan karakter, sastojalo se samo u preuzimanju muslimanskog imena. To je bio, može se reći, jedan opći pokret u Bosni. Prihvatanje islama bilo je, u stvari, mnogo više politički gest kojim se na najubjedljiviji način izražavalo priznavanje osmanskog poretka i prihvatanje osmanske

⁸⁸ Up. TD, No 16, fo 147; No 171 i No 173.

⁸⁹ Up. TD, No 405, fo 74—78.

državne misli, nego što je moglo pretstavljati stvarno ostavljanje svoga, a prihvatanje tuđeg kulta. Stvar se u tome pogledu mogla polagano mijenjati tek razvojem kasaba i podizanjem u njima muslimanskih kulturnih ustanova (džamije, mesdžidi, tekije) koje su ovdje, u stvari, najmanje cijeli jedan vijek predstavljale istovremeno i prosvjetne ustanove, jer se posebne prosvjetne ustanove (mektebi, medrese) na ovom području spominju nešto kasnije.

IV

Stabilizacija političkih i privrednih prilika u ovoj oblasti, nastala poslije Mohača (1526), odnosno u četvrtom i petom deceniju XVI vijeka dovela je ne samo do brzog razvoja gradova (kasaba) i rapidnog povećanja stanovništva u područjima gdje su te kasabe nicale nego i do općeg povećavanja stanovništva i u nahijama gdje gradskih naselja nije bilo. Taj porast stanovnika, koji se zapaža u periodu između dva popisa, od 1533. do 1548. godine, očito je rezultat doseljavanja, ne samo po tome što ono u nekim područjima daleko premašuje pretpostavke i najpovoljnijeg normalnog prirasta (nahije: Zvornik, Donja Tuzla, Visori, Gornja Tuzla, Soko, Jasenica, Srebrenik), nego naročito po tome što se u izvorima pojavljuju sve nova sela, naročito u sjevernim nahijama ovog sandžaka (Nenavište, Bijeljina, Koraj). To je proces postepenog vraćanja starog stanovništva u svoja obitavališta, a posebno proces doseljavanja vlašskog, a i drugog stanovništva iz južnijih, napučenijih krajeva u stanovništvom prorijeđene i opustjele krajeve prema Savi.

Općim porastom stanovništva povećavao se i procenat muslimana na tom području, jer je, kako smo vidjeli, i novo stanovništvo podjednako bilo zahvaćeno tim procesom. Sve brojnije prihvatanje islama u ovom vremenu bilo je posebno u vezi sa razvitkom gradova. Povećavanje stanovništva u gradovima odnosilo se najviše na muslimansko stanovništvo koje se ovamo doseljavalo prvenstveno iz najuže okoline, iz pribrežnih sela, iz dotične nahije, a zatim i iz susjednih nahija u kojima nije došlo do razvitka gradova. Usljed veće fluktuacije stanovništva u gradove u nekim nahijama ne samo što u tome periodu nije evidentan ni prirodni prirast stanovništva nego je ono, štaviše, bilo u opadanju. Takav je slučaj bio sa nahijama Završom i Sprečom, u kojima je 1533. godine bio evidentiran relativno visok procenat muslimanskog stanovništva (u Završu 32,3% i Spreči 28%), a do 1548. stanovništvo je u njima bilo opalo, i to: u Završu za 51 kuću (muslimansko za 8 kuća)⁹⁰, a u Spreči za 87 kuća (muslimansko za 23 kuće)⁹¹, premda je procenat muslimana u njima bio i dalje u

⁹⁰ U 9 sela, 2 naseljene mezre i 1 naseljenom čifluku bilo je 1548. godine: 265 kuća sa 27 mudžereda; od toga muslimani: 94 kuće sa 23 mudžereda (No 260, fo 226, 330, 337, 338,

371, 372, 397, 401, 402, 457, 458). Upranije iznesene podatke za 1533. godinu.

⁹¹ U 11 sela, 1 mezri i 1 čifluku: 749 kuća sa 50 mudžereda; od toga

izvjesnom porastu, ili je ostao na istom nivou (u prvoj iznosio 35%, a u drugoj ostao 28%). Razlog takvoj pojavi u ovim dvjema međusobno susjednim nahijama, u neposrednoj blizini kasaba Gornje i Donje Tuzle, kao i samog Zvornika, jeste svakako rapidno razvijanje tih kasaba na maloj međusobnoj razdaljini, te se, svakako, mnogo muslimanskog stanovništva i iz tih nahija odselilo u te kasabe. Ta pojava ukazuje da se u kasabu nije selilo stanovništvo samo iz dotične nahije nego i iz drugih, susjednih nahija. Kako se vidi, ta dva procesa: prelazak stanovništva na islam i nastanak gradova bili su vrlo usko povezani, upravo jedno drugo je uslovljavalo, i teško se mogu odvojeno posmatrati. Naime, razvitak kasaba bio je, svakako, uslovljen postojanjem muslimanskog seoskog stanovništva koje je, kako smo vidjeli, na tom cijelom području do 1533. godine bilo zastupljeno u prosjeku do 30% od ukupnog stanovništva. Ali, s druge strane, sam razvitak gradova ubrzavao je ujedno proces prelaženja na islam okolnog stanovništva, naročito seoskih zanatlija, koje se selilo u grad i na taj način sticalo i poreske povlastice kasabalija.

Povećavanje broja muslimana po nahijama do sredine XVI vijeka bilo je neravnomjerno, uslovljavano istim razlozima, kao i ranije, s tim što se sada uticaj islama manje širio iz tvrđava, a mnogo više iz gradova (kasaba) koji su postajali centri muslimanskog kulturnog uticaja i oslonac osmanske vlasti. U odnosu na ranije stanje, najviše je povećan broj muslimana u onim nahijama u kojima su se razvile kasabe, i to povećanje odnosilo se zapravo samo na ta gradska naselja, dok je u selima odnosnih nahija povećavanje broja muslimanskog stanovništva ostalo ravnomjerno ostalim nahijama u kojima nije bilo gradskih naselja. Tako je, npr., broj muslimanskih domaćinstava u nahiji Gornjoj Tuzli do 1548. godine bio nesrazmjerno mnogo povećan, uzimajući u obzir i istoimenu kasabu, dok je u samoj nahiji to povećanje bilo, donekle, u skladu sa povećavanjem tog broja u drugim nahijama gdje nije došlo do razvitka gradova. Ali, kako je dalje to gradsko stanovništvo i poticalo, uglavnom, iz same te nahije, najviše iz priobrižnih sela, usljed brzog urbanog razvitka kasabe i stalnog povećavanja broja novih zanata, što je zapravo bilo istovjetno današnjoj našoj poslijeratnoj stvarnosti u seobi seoskog stanovništva u gradove usljed industrijalizacije i izgradnje novih gradova, to se, ipak, rapidno povećavanje broja muslimanskih kuća svodilo uglavnom na tu nahiju. Te godine je ukupan broj stanovnika, poreskih obveznika u ranije navedenim selima te nahije iznosio: 438 kuća sa 147 mudžereta, 204 baštine i 9 primićura; od toga 99 muslimanskih kuća sa 48 mudžereta⁹², a u samoj kasabi Gornjoj Tuzli evidentirano je bilo u pet mahala 396 muslimanskih kuća, te u dvije kršćanske mahale 24 kršćanske kuće i 2 baštine⁹³, što znači da su u nahiji muslimani bili zastupljeni sa oko 20% (naprama 14,4% u 1533. g.), a

muslimani: 212 kuća sa 41 mudžeredom (No 260, fo 193, 194, 195, 196, 197, 324, 326, 327, 328, 399, 413). Up. ranije izneseno stanje za 1533. go-

dinu.

⁹² TD, No 260, fo 60—73, 388, 389.

⁹³ Isto, fo 56—60.

u kasabi sa 94%. Računajući i sela i kasabu, taj procenat je iznosio 44,6%.

U Donjoj Tuzli stanje je bilo drugačije. Usljed sporijeg mijenjanja fizionomije, te varoši u muslimansko-orijentalnu kasabu, jer su je Turci zatekli razvijeniju od Gornje Tuzle, brojno stanje muslimana bilo je relativno niže. U selima nahije postojalo je te godine ukupno: 871 kuća poreskih obveznika sa 271 mudžeredom, 345 baština i 2 udovičke kuće; od toga muslimani 180 kuća sa 81 mudžeredom, 24 baštine i 1 lagator⁹⁴, dok je u kasabi Donjoj Tuzli broj muslimanskih kuća u, takođe, pet mahala iznosio 283 kuće, a broj kršćanskih kuća u »varoši«: 46 kuća starosjedilačkog varoškog stanovništva i 72 kuće pridošlog kršćanskog stanovništva sa sela⁹⁵. Prema tome, odnos stanovništva u kasabi bio je: 283 muslimanske naprama 118 kršćanskih kuća, tj. muslimani oko 71%, dok je u samoj nahiji, ne računajući kasabu, taj procenat iznosio 16,8% (1533. g. = 11,6%), a u nahiji i kasabi zajedno, u svemu oko 30%.

Od ostalih nahija prelazanje na islam bilo je najbrojnije oko gradova Srebrenika, Zvornika, Sokola i Srebrenice i to, uglavnom, zbog razvijenih gradskih naselja oko tih gradova, odnosno u granicama tih nahija. Relativno najveći broj muslimanskih domaćinstava sredinom XVI vijeka u bosanskom Podrinju i Posavini bio je, ipak, dostignut u nahiji Srebreniku, premda u njoj nije došlo do razvoja nijednog gradskog naselja koje bi taj procenat povećavalo. Sama »varoš Srebrenik« predstavljala je još uvijek samo veće, pretežno muslimansko selo sa ukupno 73 kuće i 31 mudžeredom, od čega je na kršćane otpadalo 17 kuća sa 2 mudžerada. U već ranije navedenim naseljima u toj nahiji evidentirano je 1548. godine ukupno: 486 kuća poreskih obveznika sa 11 mudžerada, od čega muslimani: 309 kuća sa 89 mudžerada⁹⁶ (tj. muslimani 63,5%; 1533. g. = 42%).

Trebalo je očekivati da zvorničko područje po brojnosti muslimanskih domaćinstava bude stalno na prvom mjestu zbog vojno-strategijskog i administrativnog značaja zvorničkog grada i kasabe kao sjedišta istoimenog sandžaka. Godine 1533. tako je i bilo, kada je procenat muslimanskog stanovništva prema kršćanskom u toj nahiji bio veći nego u drugim nahijama. U ranije navedenih 15 sela bilo je te godine evidentirano ukupno 640 domaćinstava poreskih obveznika sa 135 mudžerada, od čega je na muslimane otpadalo 230 kuća sa 64 mudžerada⁹⁷, dakle muslimani oko 36%. Sam Zvornik, tj. podgrađe grada predstavljalo je malenu kasabu sa 113 muslimanskih i 17 kršćanskih kuća sa 7 mudžerada⁹⁸, ali je u njemu i tada živjela, dakle, polovina muslimanskog stanovništva te nahije.

Kasnijim razvitkom, tj. povećavanjem stanovništva u kasabi i okolini, zvornička nahija je sredinom XVI vijeka po procentualnom omjeru jednog i drugog stanovništva dolazila na drugo mjesto među

⁹⁴ Isto, fo 78—102, 389.

⁹⁵ Isto, fo 74—78.

⁹⁶ Isto fo, 170, 173, 230, 363, 468,

469, 470, 471 i 472.

⁹⁷ TD, No 173, fo 50, 51, 55, 56, 62,

3, 73 i 76.

ostalim nahijama u ovoj oblasti, poslije Srebrenika. Za razliku od Srebrenika čije maleno podgrađe nije moglo uticati na značajan broj muslimanskih domaćinstava u toj nahiji, u zborničkoj nahiji je bio obrnut slučaj. Tu su sada dvije trećine muslimanskih domaćinstava otpadale na kasabu Zvornik, a samo jedna trećina na sela u okviru te nahije. Zvornik je u 8 značajnijih mahala imao 432 muslimanske kuće i u kršćanskoj mahali (varoš) svega 30 kuća (15 kuća, 15 baština i 1 mudžered)⁹⁹. U cijeloj nahiji, tj. u 15 ranije navedenih sela i kasabi Zvorniku evidentirano je 1548. godine ukupno 1077 kuća poreskih obveznika sa 88 mudžereda; od čega 623 muslimanske kuće sa 84 mudžereda¹⁰⁰ (muslimani 57%). Iz tih podataka se vidi da je cjelokupno stanovništvo zborničke nahije u periodu između 1533. i 1548. godine bilo povećano za 437 kuća poreskih obveznika, tj. gotovo upravo za toliko koliko je kuća imao Zvornik. Sam Zvornik, opet, iako sjedište sandžakbega, nije se urbano bio mnogo razvio, imao je samo 45 kuća više nego kasaba Gornja Tuzla.

U nahiji S r e b r e n i c i se, između dva popisa, tj. do 1548. godine, procenat muslimanskog stanovništva bio, gotovo, udvostručio. Sama Srebrenica nije mnogo doprinijela tome porastu jer je, kao značajno rudarsko mjesto sporo popimala orijentalno-muslimansku fizionomiju, u kojoj su sve do sredine XVI vijeka gotovo dvije trećine stanovništva činili kršćani. Te godine u Srebrenici je bilo evidentirano u 21 malenoj mahali 143 kršćanske kuće sa 10 mudžereda, 44 kuće filuridžija sa 6 mudžereda i 5 kuća »hajmane«, tj. svega 192 kršćanske kuće sa 16 mudžereda, naprama 106 muslimanskih kuća¹⁰¹. U cijeloj nahiji, tj. u ranije navedenim naseljima, kao i Srebrenici, postojalo je svega: 658 kuća sa 71 mudžeredom, od toga muslimani: 197 kuća sa 32 mudžereda¹⁰² (muslimani 30%).

U nahiji S o k o l u ne samo što je postojala istoimena tvrđava sa malenom »varoši Sokolom«, podgrađem te tvrđave, nego se dalje odatle prema jugozapadu, na riječici Sokoluši od nekadašnjeg rudarskog sela Gračanice rapidno razvijala kasaba Gračanica. Zbog toga je brojno stanje muslimana u ovoj nahiji još prije sredine tog vijeka prelazilo polovinu cjelokupnog stanovništva. Gračanica se do te godine bila razvila u gradsko naselje a 3 muslimanske mahale i predgrađem kasabe (selo Gračanica), u svemu 238 kuća sa 49 mudžereda, 33 baštine i 1 primicūr; od toga 188 muslimanskih kuća sa 37 mudžereda i 12 baština¹⁰³ (muslimani 88%). U cijeloj nahiji, tj. u svima ranije navedenim naseljima, uključujući i Gračanicu, postojalo je te godine ukupno 889 kuća sa 148 mudžereda; od toga muslimani 454 kuće sa 90 mudžereda¹⁰⁴ (tj. muslimani 51%; 1533. g. = 34,6%).

⁹⁸ Isto, fo 2, 11.

⁹⁹ TD, No 260, fo 180—184.

¹⁰⁰ Isto, fo 184—189. 416—20, 460 479.

¹⁰¹ Isto, fo 14—18.

¹⁰² Isto, fo 18—25, 445.

¹⁰³ Isto, fo 103—106.

¹⁰⁴ Isto, fo 103—160, 227, 228, 229, 367, 369, 395, 461, 462, 463, 464, 465, 476.

U dvjema susjednim nahijama Jasenici i Smolući, koje su gravitirale Srebreniku, broj muslimanskih domaćinstava bio je relativno takođe visok. U ranije navedenim naseljima nahije *Jasenice* evidentirano je ukupno: 746 kuća sa 137 mudžereda od toga 349 muslimanskih kuća sa 102 mudžereda¹⁰⁵ (muslimani 46,8%; a 1533 = 31,8%). U nešto manjoj, nahiji Smolući postojalo je u 11 ranije navedenih sela ukupno: 512 kuća sa 98 mudžereda; od toga muslimani: 204 kuće sa 97 mudžereda¹⁰⁶ (muslimani 40%; 1533. g. = 30,6%).

U svima ostalim nahijama u ovoj oblasti, do 1548. godine, broj muslimanskih domaćinstava kretao se do 30%. U sjevernijim nahijama: Koraj, Visori, Bijeljina, a naročito Nenavište, broj sela se stalno povećavao, čifluci i mezre su naseljavanjem prerastali u sela, pa se na taj način, kao i konstantnim prihvatanjem islama povećavao broj muslimanskog stanovništva. U nahiji *Visorima*, mjesto ranijih 12 sela i 4 naseljene mezre razvilo se bilo 21 naselje, tj. 20 sela i 1 naseljena mezra. Ranije 4 naseljene mezre, kao i jedna nenaseljena mezra prerasle su bile u sela, i to: Pribile (Pribili)¹⁰⁷, Međusića, Kojasje i Humac Šičići, kao i Lukavići (danas Lukavac)¹⁰⁸; sva u okviru knezovskih timara; zatim se pojavljuju nova sela koja se ranije ne spominju ni kao mezre: Kozjak, Konovići, Boderište, a naseljena je bila i »mezra Vukadin u blizini sela Božovinci«, takođe u knezovskom timaru. Osim tih naselja, spominju se još 3 nenaseljene mezre, 2 nenaseljena čifluka i 1 zemin, koja će se kasnije takođe razviti u sela. Ukupan broj poreskih domaćinstava u toj nahiji iznosio je: 561 kuća sa 100 mudžereda; od toga muslimani: 153 kuće sa 64 mudžereda¹⁰⁹ (tj. muslimani 27%, naprama 22,5% u 1533).

U nahiji *Teočak* u nije se bio povećao broj naselja, kao što se značajnije nije bio povećao ni broj domaćinstava u njima, ali se je prilično bio povećao broj muslimanskih domaćinstava. Ukupan broj iznosio je 383 kuće sa 49 mudžereda; od toga 114 muslimanskih kuća sa 37 mudžereda¹¹⁰ (muslimani 30%; 1533 = 21,9%).

Za razliku od teočacke, u nahiji *Bijeljini* se znatno povećao i broj naselja, kao i broj domaćinstava u dotadašnja 4 naselja. To područje je naseljavano osobito u periodu između 1533. i 1548. godine. Nastalo je u tome međuvremenu još 14 novih naselja: Tvrđkovac, Gornja Ruhotina, Donja Ruhotina, Popovi ili Zvonaš Selište, Kuzovrat, Tomaševac, Dunjevac (Gunjevac), Obarska, Triješnica, Mareštica, »Krčevac ili Gojsal Selište ili Vrljačka«, Brodac, Obrova ili Obrovac i Crnjelovo. Ukupan broj domaćinstava iznosio je 752

¹⁰⁵ Isto, fo 156—162, 238, 239, 395, 396, 454, 455, 466, 473.

¹⁰⁶ Isto, fo 198—205.

¹⁰⁷ Vjerovatno su to vlasi Pribilovići, jer je i samo to selo činilo timar kneza Pavca.

¹⁰⁸ Lukavići i Šičići (danas nepo-

znato) su, očito, rodovska imena vlahi; obadva su spadala u timare knezova.

¹⁰⁹ TD, No 260, fo 151—154, 231—233, 370, 390—392, 467, 500.

¹¹⁰ Isto, fo 149, 150, 377, 393, 401, 430, 477—479.

(1533. samo 55) sa 114 mudžereda; od čega 221 muslimanska kuća sa 107 mudžereda¹¹¹ (muslimani 29,4%, naprama 23,6% u 1533).

U susjednoj nahiji Koraju su, poslije 1533. godine, osim navedenih 15 naselja nastala još sljedeća nova, i to sela: Bilajići, Magnojevići, Čadavica i Suho Polje, 2 naseljene mezre: »Dedečaj« i »Motočina Sudanja?«, kao i 1 naseljen čifluk »čifluk kneza Đure u selu Bili Potok«¹¹². Naselje Koraj, po kojem je nazvana turska nahija, odnosno znatno ranije srednjovjekovna župa, još se u turskim izvorima ne spominje. Sudeći po franjevačkom manastiru »conventus S. Mariae in Campo« koji se nalazilo »kod sela Bilog Potoka«, prizilazilo bi da se zapravo nekadašnje naselje »Bili Potok« nalazio u području današnjeg mjesta Koraja¹¹³. Ukupan broj domaćinstava u naseljima te nahije iznosio je 1548. godine: 634 kuće poreskih obveznika sa 49 mudžereda; od toga 138 muslimanskih kuća sa 26 mudžereda¹¹⁴, (muslimani 21%, gotovo nepromijenjeno (20%) od 1533).

Prostrana nahija Nenavište (Gradačac), koja se prostirala zapadno od nahije Koraja, a sjeverno od Srebrenika i Sokola, tj. područje koje su zatvarale rijeke Tinja, Sava i Bosna, čije je sjedište bio grad Gradačac, koji se u prvim turskim izvorima obično nazivao »kal'a-i Gračac«, ostala je dugo vremena vrlo slabo naseljena. Čini se da je to područje u prelaznom periodu, duže nego bijeljinsko, ostalo ničija zemlja. Još i 1533. godine ta nahija je bila upravo pusta. Postojala su u njoj tada samo 4 slabo naseljena mjesta: »varoš grada Gračaca«, Bihća Glavica, Koprivnica i Modrića — svega 49 kuća poreskih obveznika sa 10 mudžereda. U toj »varoši grada Gračaca« evidentirano je bilo svega: 11 muslimanskih kuća i 6 kršćanskih sa 2 mudžereda, a u današnjoj Modrići: 2 muslimanske i 14 kršćanskih kuća sa 4 mudžereda, okupljenih oko franjevačkog manastira »Sv. Ilije«. Tih 13 kuća predstavljale su cjelokupno oporezovano muslimansko stanovništvo u toj nahiji¹¹⁵ (muslimani 26,5%).

Da je dolaskom turske vlasti na tome području došlo do velikih etničkih promjena, govore mnoga pusta, kasnije kultivisana zemljišta (mezre) u cijeloj toj nahiji, očito, ranija naseljena mjesta. Te godine spominje se 13 takvih nenaseljenih mezri, i to: »mezra Dvorska kod grada Gračaca«, Sapna, Dolska, Mihaljevac, Moranica, Dišnica, »mezra Tolisa i Vrbina Lokva« (kod današnjeg Orašja), Gornji i Donji Skugrići, Nenaviško Polje (Nenavište ovasi), koja se mezra, odnosno nekadašnje naselje i sjedište ranije župe Nenavišta nalazilo kod današnjeg sela Skugrića, zapadno od Gradačca¹¹⁶, »mezra Brestovo Polje u blizini sela Modriće«, »mezra crkve Ilinska Polja«, Rajska i mezra Dubrave¹¹⁷. Neke od tih mezri kasnije su

¹¹¹ Isto, fo 208—219; Vidjeti još: A. Handžić, Postanak i razvitak Bijeljine u XVI vijeku, Prilozi OIS, XII—XIII, 1962—1963, str. 45—74.

¹¹² TD, No 260, fo 174, 329, 330, 332, 345, 393.

¹¹³ Up. POF, XII—XIII, 48—51.

¹¹⁴ TD, No 260, fo 155, 173, 174, 325—336, 345, 393, 473, 456.

¹¹⁵ TD, No 173, fo 41, 44, 53, 80.

¹¹⁶ TD, No 260, fo 168: »selo Skugrići sa Nenavište ovasi«.

¹¹⁷ TD, No 173, fo 35, 41, 44.

ponovo naseljene i tako postale sela, dok neke nisu, pa im kasnije i imena iščezavaju.

Još i 1548. godine zbornički sandžakbeg je pozivao vlaške knezove i primičure da nasele ovo područje svojom rajom uz znatne poreske povlastice¹¹⁸. Do te godine nahija je bila, ipak, uglavnom naseljena, a spomenuti poziv odnosio se, bez sumnje, na ravničarska i vodoplavna područja prema Savi u koja se niko nije žurio. To se vidi i po tome što je taj sandžakbegov poziv prilikom popisa evidentiran uz selo Hajsice (Hasići), koje se nalazi blizu utoka Bosne u Savu. Do te godine nastala su u nahiji sljedeća nova, odnosno naseljena stara opustjela naselja (sela): Crkvica ili Križevac (vjеровatno današnje selo Crkvina jugozapadno od Bosanskog Šamca), Vučkovac ili Tinjica (vjеровatno današnje selo Vučkovci, jugoistočno od Gradačca), Slatina, »selo Slatnica sa bunarom Svibovac« (vjеровatno današnje selo Sibovac), Čremošnica (danas Tramošnica), Žabar, »Orahova Rika« »Milutinovo Selište«, Petrosalići, Domanovci (Domaljevaca), Ledence, Poznojevići, Koprivna, Hajsici, »selo Gornji i Donji Boki« (danas selo Bok, jugozapadno od Orašja), Jakšići, Rupanovići (Županovići?), Kojasići, »selo Ogudovac sa Orlovim Poljem« (danas Obudovac), Babešnica, Rajska, »selo Brestovo Polje, blizu sela Modriče«, Tolisa (kod Orašja), Gornji i Donji Skugrići, »selo Skugrići sa Nenaviškim Poljem«, i Tolisa (kod Skugrića).

Da su tu nahiju zaista naselili vlasi, svjedoči više naziva novih sela koja se ranije ne spominju ni kao mezre, a koja nose čisto rodovska imena vlaha (Poznojevići, Petrosalići, Jakšići, Kojasići, Skugrići; posljednje nalazimo i istočno od Vlasenice), kao i to što je većina tih sela bila ili carski ili sandžakbegov has. Vlaški knezovi kao sitne turske spahije imali su tu i svoje timare u koje su spadala sela: Čremošnica, Hajsici i Petrosalići, »Ogudovac sa Orlovim Poljem«, »mezra Tvrdkovište kod Save«, Skugrići, Tolisa (kod Skugrića), dok je u nekim od tih sela još i 1548. godine naplaćivana filurija (vlaški porez), umjesto ispendže (Tolisa, Ogudovac, Orlova Polja, Hajsici i Petrosalići)¹¹⁹.

Cjelokupan broj poreskih obveznika u ovoj nahiji iznosio je 1548. godine: 436 kuća sa 119 mudžereda. Kako je kod novodoseljenog stanovništva, koje je sve do 1536. godine bilo istureno u čisto granični pojas prema ugarskim posjedima, bilo malo prelaza na islam, tako da je od svih navedenih naselja samo u 9 njih (»Slatnica sa Svibovcem«, Gornji i Donji Boki, Jakšići, Rupanovići, »Ogudovac sa Orlovim Poljem«, Modriča, »Skugrići sa Nenavište ovasi«, Bihća Glavica i »varoš tvrđave Gradačac«) bilo i nešto muslimanskih domaćinstava — to se konfesionalni odnos jednog i drugog stanovništva izmijenio. Na muslimane je tada otpadalo 56 kuća sa 30 mudžereda (tj. oko 13°%, naprama 26,5% u 1533. godini). U samom Gradačcu je ostalo isto

¹¹⁸ TD, No 260, fo 170.

¹¹⁹ TD, No 260, fo 163—170, 233—235, 394, 395, 474, 475.

stanje kao i prije 15 godina (10 muslimanskih kuća sa 2 mudžereda), a samo se u Modriči, koja je predstavljala mali trg (bazar) stanje nešto izmijenilo, tj. »muslimanski džemat« je brojao 26 kuća sa 19 mudžereda, a »kršćanski džemat« 31 kuću sa 4 mudžereda¹²⁰. Tako je sredinom XVI vijeka od svih nahija u ovoj oblasti proces islamizacije bio najmanje zahvatio nahiju Nenavište.

Još ćemo spomenuti nahiju Drametin, u kojoj je broj naselja ostao isti kao i 1533. godine. Ukupan broj domaćinstava nešto je bio povećan, tj. 624 kuće poreskih obveznika sa 48 mudžereda, od čega 119 muslimanskih kuća sa 34 mudžereda¹²¹ (muslimani oko 19%, naprama 16,1% u 1533. godini). Kako se vidi, i tu je u periodu između 1533. i 1548. godine procentualni porast broja muslimanskih domaćinstava bio neznatan, jer nije u njoj postojao utvrđeni grad, a nije došlo ni do razvitka jednog novog gradskog naselja, kao što je bio slučaj u nahiji Sokolu sa Gračanicom. Osim toga, kroz nju nije vodila ni jedna važnija komunikacija.

Na taj način izložen je ne samo tok procesa islamizacije, odnosno pregled brojčane zastupljenosti muslimana po nahijama, koji proističe iz tri popisa zborničkog sandžaka (1528, 1533 i 1548) nego je ujedno dat cjelokupan statistički pregled stanovništva u prvoj polovini XVI vijeka za cijelu oblast koju je do 1966. godine obuhvatao raniji tuzlanski srez. Tu nisu uzete u obzir samo nahije: Šubin, Kušlat i Sapna, zatim Budimir (Ludmer) i Gostilj, odnosno nakon prikazanog stanja kod vlaha (1528) u prve tri nahije, odnosno u tih pet nahija nije kasnije praćen proces povećavanja broja muslimanskih domaćinstava. U njima se nisu razvila gradska naselja, a nisu tu, osim Kušlata, postojale ni tvrđave, pa se u njima proces prihvatanja islama razvijao srazmjerno kao u drugim sličnim nahijama. Bez takvog šireg sagledavanja, ne bi se mogle uočiti izvjesne važne činjenice u tome procesu. Iz tog izlaganja proizilazi da se do 1533. godine brojčani odnos muslimana u ovoj oblasti kretao u prosjeku do 30%, a za sljedećih 15 godina, uz opće povećavanje broja stanovnika i pojačano prelaženje na islam, i procenat muslimana se povećao do blizu 40%. Iako je razvijanjem kasaba uticaj kršćanskih kulturnih centara u njihovim sjedištima bio neutralisan, on se ipak osjećao i kasnije u okolnim selima tih nahija, s tim što je u njima broj novih muslimana ostajao procentualno manji nego u drugim nahijama. Tako je 1548. godine u samim selima nahije Donje Tuzle (izuzimajući kasabu) procenat muslimana, kako smo vidjeli, iznosio 16,6%, u selima nahije Srebrenice 16,4%, u selima nahije Gornje Tuzle 20%, u Koraju 21,7%, u Teočaku 30% i u selima zborničke nahije 31%, dok je u nahijama: Srebreniku, Sokolu, Jasenici, Smolući i Završu, gdje se u to vrijeme ne spominju nikakve kršćanske kulturne ustanove, taj procenat bio znatno veći.

¹²⁰ Isto, fo 167, 475.

¹²¹ Isto, fo 325, 339—346, 339, 410—412, 472.

V

Iako su u dosadašnjoj analizi navedena i sva naselja u ovoj oblasti, ta analiza pruža, ipak, samo sumarne podatke po pojedinim nahijama. Isto tako nije detaljnije razmotreno nijedno gradsko naselje, a gradsko stanovništvo je u nahiji u kojoj se razvilo obično činilo polovinu ili još i više od cjelokupnog broja muslimanskih domaćinstava u toj nahiji. S druge strane, još detaljnije analiziranje tog pitanja po svima navedenim naseljima, kao i detaljan pregled po gradskim naseljima po obimnosti prelazilo bi okvire ovog rada. Zato ćemo se nešto detaljnije osvrnuti samo na dva otvorena gradska naselja, Gornju i Donju Tuzlu, kao i istoimene nahije da bismo pokazali u kojoj mjeri je proces širenja islama u ovoj oblasti bio u toku još sredinom XVI vijeka. To područje ne samo što se teritorijalno nalazilo u središtu te oblasti nego je i privredno već od XVI vijeka imalo centralni položaj gdje su neposredno poslije Mohača (1526) dvije malene varošice, na malenoj međusobnoj udaljenosti, u području slanih izvora, počele brzo dobijati orijentalno-muslimanski izgled i prerastati u značajnije kasabe. Još 1548. godine vidljivo je bilo kršćansko porijeklo mnogih novih muslimana i u gradovima i u selima, a naročito u sjevernom dijelu zborničkog sandžaka, tj. u oblasti koja se ranije nalazila u okviru ugarske srebreničke banovine. Detaljni popis sandžaka iz te godine je, po bogatstvu podataka takvog karaktera, upravo jedinstven. U kasabama Gornjoj i Donjoj Tuzli, kao i u selima tih nahija, iako je to područje potpalo pod tursku vlast znatno prije pada spomenute banovine, značajan je bio procenat stanovnika muslimana čiji su očevi bili kršćani. Može se reći da je muslimansko stanovništvo u gradovima bilo uglavnom kršćanskog porijekla, jer se prisustvo stranog etničkog elementa na ovom području nije uopće moglo utvrditi. Kako su se i okolna gradska naselja (Zvornik, Srebrenica, Gračanica, Šabac) nalazila u istom stadiju razvitka, to se ne primjećuju došljaci ni iz jedne kasabe u drugu. Ali, iako takvi podaci nedostaju mora se pretpostaviti da je došlo nešto zanatlija iz razvijenijih privrednih centara (Sarajevo, Novi Pazar). Sve to gradsko stanovništvo nastalo je uglavnom seobom iz okolnih sela u grad. Na islam je prešlo ranije ili kasnije samo što nam taj proces nije moguće pratiti od samog početka. Zbog toga isticanje kršćanskog porijekla nije nikome smetalo u sticanju bilo kakvih službi: u vojsci ili u drugim službama, kod feudalaca ili zanatlija. U tim kasabama nove muslimane nalazimo kao vojnike, branitelje palanke (hisari), zakupnike državnih prihoda (amil, multezim), državne finansijske i druge službenike pri proizvodnji soli (emin, pisar, šafar), razne zanatlije, solare, trgovce, tržne nadzornike (muhtesib), sudske službenike (muhzir), zanatlijske šegrte, kao i druge kod kojih zanimanje nije spomenuto.

Do 1548. godine Gornja Tuzla je bila dostigla nivo pretežno muslimanskog gradskog naselja (kasaba) sa 7 mahala, ukupno 422 kuće poreskih obveznika, od čega u dvije kršćanske mahale

svega 26 kršćanskih kuća. Muslimanske mahale su, kao obično, nazvane po njihovim osnivačima, odnosno po džamijama koje su podigli: 1) »Mahala časne Hadži Iskenderove džamije«, 2) »Mahala mesdžida Hajrudina, emina«, 3) »Mahala mesdžida Alije, amila«, 4) »Mahala časnog, mesdžida Hasana, sina Alijina« i 5) »Mahala Dragčin«. Kršćanske mahale nazivane su: 6) »Mahala Varoš« i 7) »Mahala Dvorište«. Imena tih mahala govore da je u kasabi do 1548. godine bila podignuta jedna veća džamija i četiri manje (mesdžid).

U najvećoj, Hadži Iskenderovoj mahali, koja je obuhvatala i čaršiju, sa ukupno 148 kuća, kod 43 domaćina je bilo vidljivo kršćansko porijeklo, među kojima je bilo i cijelih zanatlijskih porodica, gdje se po nekoliko braće bavilo istim ili raznovrsnim zanatima. Ne treba naglašavati da su Turci te zanatlije zatekli, neke u malenoj varošici, a posebno u okolnim selima, jer je i na drugim stranama u našim zemljama u vrijeme dolaska Turaka utvrđeno postojanje brojnih zanatlija po selima. Kako je u gradove pridošlo sa sela i stanovništva koje je u cijeloj ovoj oblasti bilo novo, porijeklom vlaško, što se posebno jasno vidi u Donjoj Tuzli, to je muslimansko stanovništvo u tim kasabama bilo porijeklom, kako pretežno od starenika, tako i od novog stanovništva. Svakako je među tim stanovnicima znatan broj bio i onih čiji je otac zabilježen općim, aufemističkim imenom »Abdulah«, premda prikrivanje oćevog kršćanskog imena nije bila karakteristika prve polovine XVI vijeka. Ogrorna većina stanovnika je jasno deklarirala svoje porijeklo. Iako je većina kršćanskih imena bila istovetna kod katolika, kao i kod pravoslavnih, ipak ona u izvjesnim karakterističnim slučajevima mogu poslužiti kao indikator etničkog porijekla¹²².

U drugoj po veličini, Mahali emina Hajrudina (89 kuća) kod 10 domaćina bilo je vidljivo kršćansko porijeklo¹²³. U Mahali Alije, amila (51 kuća) evidentirano je bilo 6 domaćina kršćanskog porijekla¹²⁴. Isto tako u Mahali Hasana, sina Alijina (67 kuća)¹²⁵, kao i u

¹²² TD, No 260, fo 156—157 — »Hadži Iskenderova mahala«: Balija sin Jure, tabak; Jusuf s. Jure, trgovac; Ferhad s. Đure, krojač (hajaj); Alija s. Mihajla, hajaj; Nesuh s. Ivana, hajaj; Mustafa s. Ivana, hajaj; Jusuf, s. Đure, hajaj; Iskender s. Matije, hajaj; Alija s. Nikole, tabak; Alija s. Pavina, trgovac; Sadija s. Pavina, trgovac; Ferhad s. Pavina, hajaj; Jusuf s. Milovca, solar; Alija s. Radina, hajaj; Husejn s. Vuka, hajaj; Alija s. Đure, tabak; Jusuf s. Milašina, nedžar; Nesuh s. Abdulaha, trgovac; Husejn s. Abdulaha, trgovac; zatim novi muslimani kod kojih zanati nisu evidenti: Ajdin s. Pavla, Alija s. Pavla, Husejn s. Pavla, Davud Destić, Mustafa s. Radina, Mahmud s. Radina, Ahmed s. Ra-

dina, Jusuf s. Milašina, Ferhad s. Damjana, Murad s. Dujice, Mehmed Mijočić, Mustafa s. Miloša, Kemal s. Bartola, Pervane s. Vukala, Bajramlu s. Vukala, Ferhad s. Radina, Džafer s. Radina, Ferhad s. Tomaša, Husejn s. Petra, Džafer s. Petra, Džafer s. Pavla, Jusuf s. Stjepana, Nesuh s. Abdulaha i Balija s. Abdulaha.

¹²³ TD, No 260, fo 57—58: Bajazid Mijočić, čizmedžija; Ahmed Mijočić; Jusuf s. Ivka, zlatar; Džafer s. Vilaka, tabak; Mehmed s. Marka, tabak; Jusuf s. Marka, sarač; Alija s. Abdulaha, trgovac; Hajdar s. Abdulaha, trgovac; zatim: Behram s. Bartola i Hasan s. Dobrovlja.

¹²⁴ TD, No 260, fo 58: Jusuf Radić, hajaj; Ferhad s. Ivka, tabak; Balija

Dragčinovoj mahali (41 kuća) spominju se po 4 domaćina sa vidljivim kršćanskim porijeklom¹²⁶.

Isti je slučaj bio i sa gornjotuzlanskom nahijom. U 17 sela te nahije nailazimo na »nove muslimane«, starenike u tim selima, koji posjeduju baštinske i vanbaštinske zemlje, vinograde, mezre, čifluke, čije, opet, rođake (braću, bratiće, stričeve i stričeviče i druge) nalazimo kao stanovnike kasabe Gornje Tuzle. U selu Polomu u (14 kuća), koje se nekada nalazilo u neposrednoj blizini Gornje Tuzle (danas ne postoji) spominju se petorica »novih muslimana«¹²⁷.

U selu Grabskoj evidentirano je 12 takvih imena¹²⁸, u Gornjoj Požarnici 4¹²⁹, u Donjoj Požarnici 4¹³⁰, u Osiku 3¹³¹, u Konjikovićima 2¹³², u Grabovici sa mahalom Dlačići 3¹³³, u Popdolu 1¹³⁴, u Doknju 1¹³⁵, u Babinoj Luci 4¹³⁶, u Rogodiću 2¹³⁷, u Koscima 1¹³⁸, u Rešoviću 6¹³⁹, u Kolovratu 3¹⁴⁰, u Hudiniću 3¹⁴¹ i u Vučjaku 1¹⁴².

s. Jure, čizmedžije; Domir, eminov sluga (gulam); Mustafa s. Abdulaha i Davud s. Abdulaha.

¹²⁵ TD, No 260, fo 58, 59: Ferhad s. Đure, obuçar (hafaf); Ferhad s. Abdulaha, hafaf; Jusuf s. Abdulaha i Iskender s. Abdulaha.

¹²⁶ TD, No 260, fo 59: Mustafa s. Abdulaha i dalje još, svi sinovi Abdulaha: Husejn, Mustafa, Iskender, Baliija i Oruč.

¹²⁷ TD, No 260, fo 60: Alija, sin Vukmanov, drži baštinu Radinovu; Džafer, sin Radina, drži Petrovu baštinu; Mehmed, sin Abdulaha drži baštinu Vučasovu; vinograd Ferhada sina Abdulaha, 2 dunuma; vinograd Alije, sina Abdulaha, 4 dunum.

¹²⁸ TD, No 260, fo 61: baština Živka u posjedu Behrama, sina Abdulaha; vinograd, 3 dun. u posjedu spomenutog Behrama; Baliija, sin Pavla, drži Pavlovu (očevu) baštinu; Mato, brat Alijin. Istovremeno se u Gornjoj Tuzli spominju: Alija, Ajdin i Husejn, sinovi Pavla; vjerovatno su sva petorica bili braća (vid. bilj. 122). Dalje: Husejn, sin Mirkše i Nesuh, sin Mirkše; Ilijas, sin Radice i Iskender, sin Radice; Šihabudin, sin Bartola; Hizir, sin Nikole i Baliija, sin Nikole; Hamza Milić; Ferhad, sin Lukača; Jusuf, sin Radinov; vinograd Mustafe, sina Abdulahova 1 1/2 dun.; vinograd Ferhada, sina Abdulahova, 4 dun. i vinograd Nesuha, sina Abdulahova, 1 1/2 dunum.

¹²⁹ TD, No 260, fo 62: baština Iskendera, sina Prijašinova; baština Mehmeda, sina Abdulahova; Šir-

merd, sin Abdulaha; Šaban, sin, Stjepanov.

¹³⁰ TD, No 260, fo 62—63: Ferhad, sin Vukše i Alija, sin Vukše; Kurd sin Ivka (u Gornjoj Tuzli, u mahali eimina Hajrudina: Jusuf, sina Ivka, zlatar — vid. bilj. 136); Gazanfer, sin Marka; baština Vladislava, u posjedu Alije, sina Ivanova.

¹³¹ TD, No 260, fo 63—64: vinograd Bajazida Mijočića, 3 dun.; vinograd Mehmeda, sina Abdulahova, 3 dun.; vinograd Ferhada, sina Abdulahova.

¹³² TD, No 260, fo 64: baština Hizira sina Radivojeva; Ilijas, sin Mihovila.

¹³³ TD, No 260, fo 66—67; Jusuf, sin Pavala; Ferhad Mitrić; Memija, sin Vukoja.

¹³⁴ Isto, fo 67: Alija, sin Antuna.

¹³⁵ Isto, fo 67: Hasan, sin Radivoja.

¹³⁶ Isto, fo 68: Alija, sin Bože; Džafer, sin Kostadina; Ferhad, sin Mladena i Piriija, sin Mladena.

¹³⁷ Isto, fo 69: Hasan sin Marka; baština Ivanova u posjedu Alije, sina Ivanova.

¹³⁸ Isto, fo 69: Pervane, sin Lukača.

¹³⁹ Isto, fo 69—70: vinograd Ferhada, sina Paje, 3 d; dalje, pojedinačni vinogradi: Ferhada, Husejna i Davuda (sinovi Abdulaha) po 4 d; ponovo, vinograd spomenutog Ferhada 3 d; i vinograd Alije, sina Abdulaha, 2 d.

¹⁴⁰ Isto, fo 70: vinograd Davuda Destića, 2 d; Hamza, sin Pavla i Veliija, sin Antuna.

¹⁴¹ Isto, fo 72: baština, Husejna, sina Matijina; Mustafa, sin Cvija-

Donja Tuzla je sporije poprimala orijentalno-muslimansku fizionomiju zbog toga što su je Turci zatekli razvijeniju od susjedne Gornje Tuzle, sa jačom varoškom tradicijom. Do 1548. godine i ona se međutim bila razvila u pretežno muslimansko gradsko naselje sa ukupno 406 kuća, od čega 123 kršćanske kuće (30,3^o/_o). I tu se razvilo bilo pet muslimanskih mahala: 1) »Mahala časne džamije«, 2) »Mahala Timur-hodže«, 3) »Mahala Isa-begova«, 4) »Mahala, hisarije Ferhada, sina Ahmedova«, 5) »Mahala subaše Alije«, dok su kršćani činili jedan »kršćanski džemat«. Kako se vidi, do te godine ovdje je bila podignuta samo jedna džamija.

Kršćansko porijeklo bilo je vidljivo i u ovoj kasabi kod mnogih stanovnika. Sedmorica kršćanskih sinova bili su, štaviše, čuvari same tuzlanske palanke (hisari), dok su mnogi bili zanatlije. U Džamijskoj, odnosno »Staroj mahali« (ukupno 97 kuća) spominje se 27 »novih muslimana«¹⁴³. U Timur-hodžinoj mahali (55 kuća) spominje se 1¹⁴⁴, u Isa-begovoj mahali (35 kuća) evidentirano ih je 9¹⁴⁵, u Mahali hisarije Ferhada (55 kuća) 6 »novih muslimana«¹⁴⁶, i u Mahali subaše Alije (41 kuća) 8 domaćina je bilo sa vidljivim kršćanskim porijeklom¹⁴⁷.

U donjotuzlanskoj nahiji je proces širenja islama bio takođe u toku. U polovini sela, tj. u 26 sela bilo je vidljivo kršćansko porijeklo mnogih stanovnika. U selu Tušnju evidentirano je bilo 7 takvih stanovnika¹⁴⁸, u Pločniku 1¹⁴⁹, u Babinu Dolu 1¹⁵⁰, u Donjoj Lipnici 4¹⁵¹, u Gornjoj Lipnici 9¹⁵², u Vrapču 2¹⁵³, u Gornjoj Joša-

šinov; vinograd Husejna, sina Vukasova.

¹⁴² Isto, fo 73: Husejn, sin Vujice.

¹⁴³ TD, No 260, fo 74—75: Džafer sin Marka, hisarija; Hasan s. Marka, hisarija; Mahmud s. Abdulaha, hisarija; Ahmed s. Bože, hisarija; Husejn s. Milivoja, nedžar; Husejn s. Milutina, nedžar; Alija s. Matije, nedžar; Firus s. Radana, nedžar; Firus s. Milašina, kasap; Husejn s. Milka, tabak; Ferhad s. Marinka, hafaf; Husejn s. Marinka, hafaf; Kurd-Alija s. Nikole, hafaf; Mehmed s. Mihajla, nedžar; Husejn s. Ivana, hajat; Ferhad s. Vukića, pucar pamuka (haladž); Džafer s. Đure, šegrt; Kurd s. Radenka, muhzir; zatim: Nesuh s. Andrije, Hasan s. Miliča, Mustafa-šah s. Radula, Kara-Mustafa s. Radula, Husejn s. Pave, Bajezid s. Pave; Ilijas s. Abdulaha, Balija s. Matijaša, Hadži Mahmud s. Abdulaha.

¹⁴⁴ Isto, fo 75: Ferhad, sin Baranija, hafaf.

¹⁴⁵ Isto, fo 75,76: Balija v. Vučete, ćurčija; Mustafa s. Vučete, ćurčija; Alogöz s. Raduna, mutapčija; Hu-

sejn s. Raduna, nedžar; Mustafa s. Nikole, mutapčija; Džafer s. Radivoja, tabak; zatim: Balija s. Radice; Husejn s. Radice i Mustafa s. Pridka.

¹⁴⁶ Isto, fo 76: Džafer, s. Đuraša, hisarija; Alija s. Đuraša, hisarija; Rustem s. Vukše, hisarija; Mehmed s. Nikole, hafaf; Balija s. Petra, tabak; Ahmed s. Vilaka, kazaz.

¹⁴⁷ Isto, fo 76: Pervane s. Radka, muhzir; Mustafa s. Radice, samardžija; Nesuh s. Vukasa, hajat; Hasan s. Vukasa, hajat; Balija s. Vojina, kasap; Pirija s. Matije hajat; zatim: Mehmedi s. Matije i Pervane s. Matije.

¹⁴⁸ Isto, fo 78—79: baština Jusufa, s. Vukića; baština Ferhada, s. Boška; Ferhad, s. Grgura, mudžered i Mahmud s. Grgura mudžered; Memija, s. Đurka mudžered; Velija, s. Martina, mudžered; Ajdin, s. Abdulaha.

¹⁴⁹ Isto, fo 80: Pirija, s. Ivana, mudžered.

¹⁵⁰ Isto, fo 80: baština Vučete u posjedu Alije s. Vučkova.

¹⁵¹ Isto, fo 81: Behram, s. Lukača i Ferhad, s. Lukača, mudžered; Ga-

nici 1¹⁵⁴, u Konjskim Poljima 5¹⁵⁵, u Mošurkama takođe 5¹⁵⁶, u Priluku 8¹⁵⁷, u Donjim Breškama 7¹⁵⁸, u Poljicu 4¹⁵⁹, u Čikan-Dobrinju 2¹⁶⁰. U Kikačina, od ukupno 16 muslimanskih kuća, 2 baštine i 5 mudžereda — 11 domaćina i 5 mudžereda bili su »novi muslimani«¹⁶¹, u Paoci (Par Selo) zabilježen je 1 »novi musliman«¹⁶², u Čaklovićima 10¹⁶³, u Husinu 1¹⁶⁴, u Klještevini 1¹⁶⁵, u Gornjim Breškama 1¹⁶⁶, u Bistrici 1¹⁶⁷ i u Šiću 2¹⁶⁸.

U selu Destin Dol sve stanovništvo je bilo tek primilo nova imena. Od ukupno 5 muslimanskih kuća, 14 mudžereda i 1 baština — evidentirano je bilo 16 »novih muslimana«. Tu se vide još živi roditelji kršćani čiji su sinovi, kao i unuci bili primili islam¹⁶⁹, u Gornjoj Pogorilici evidentirana su 2 nova muslimana¹⁷⁰, u Stepišići-Dobrinju 1¹⁷¹, u Hudeću 2¹⁷² i u Paskama (Pasci) 8 novih muslimana¹⁷³.

zanfer, s. Pavla i Kurd, s. Abdulaha.

¹⁵² Isto, fo 82—83: Husejn, s. Matije i Hasan, s. Matije; Ferhad, s. Vlatka; Husejn, s. Vukoja; Kemal, s. Marka; Velija, s. Božidara, mudžered; Džafer, s. Vučkoja, mudžered; Alagöz, s. Abdulaha i vinograd Nesuha, s. Abdulahova.

¹⁵³ Isto, fo 84—85; Širmerd, s. Ivana i Čifluk Alije, s. Abdulahova.

¹⁵⁴ Isto, fo 85: Širmerd, s. Ivana.

¹⁵⁵ Isto, fo 85—86: baština Ferhada, s. Radoja; i baština Firuza, s. Radoja; baština Mahmuda, s. Radice; Pir-Alli, s. Ivka; Nesuh Rahinić.

¹⁵⁶ Isto, fo 86—87: baština Hasana, s. Mihajla; Džafer, sin Milutina; Memija, s. Milutina, mudžered; i Ferhad, s. Milutina, mudžered; Hasan, s. Maroja.

¹⁵⁷ Isto, fo 87: Nesuh, s. Vukoja; Jusuf, s. Vukoja; baština Dursuna, s. Abdulahova; Ibrahim, s. Vukana; Bakija, s. Pavla; Kemal, s. Abdulaha; Hizir, s. Grgura; Hasan, s. Vukdraga.

¹⁵⁸ Isto, fo 88: Balaban, Mustafa, Karagöz, Ibrahim, Kurd-Alli, Pervane i Mustafa, svi sinovi Abdulaha.

¹⁵⁹ Isto, fo 88—89: baština Alagöza, s. Dordija; baština Iskendera, s. Abdulaha; Mehmed i Hizir, sinovi Abdulaha.

¹⁶⁰ Isto, fo 90: baština Ahmeda, s. Radice; Ahmed, s. Abdulaha.

¹⁶¹ Isto, fo 91: Mehmed, s. Vlatka; Timur, s. Vlatka; Mehmed, s. Milutina; Ferhad, s. Milutina; Memija, s. Milutina; Jusuf, s. Milutina, mudžered; Balija s. Vukosava, Hasan, s. Vukosava, mudžered; Kemal, s. Radovana; Pervane, s. Radovana;

Behram, s. Radovana, mudžered; Senadin, s. Živka; baština Timura s. Bogiše; Ramadan, s. Bogiše, mudžered; Mahmud, s. Bogiše, mudžered; Husejn, s. Abdulaha.

¹⁶² Isto, fo 92: Husejn, s. Abdulaha.

¹⁶³ Isto, fo 92—93.

¹⁶⁴ Isto, fo 93: Alija, s. Abdulaha.

¹⁶⁵ Isto, fo 93: Mehmed, s. Abdulaha.

¹⁶⁶ Isto, fo 94: Hamza, s. Đurka.

¹⁶⁷ Isto, fo 96: Širmerd, s. Abdulaha.

¹⁶⁸ Isto, fo 97: Gazanfer, s. Radosava; Behram, s. Abdulaha.

¹⁶⁹ Isto, fo 98: Tomaš, s. Vukca; Balija s. Tomaša; Šadija, s. Janka; Firuz, s. Milete; Radosav, s. Vukmira; Ferhad, s. Radosava i Mehmed, s. Radosava, obadva mudžeredi; Miladin, s. Vukmira; Husejn, s. Miladina; Matijaš, s. Radovana; Pervane, s. Matijaša i Ferhad, s. Matijaša, obadva mudžeredi; Antol, s. Jakova; Alija s. Antola; Marko, s. Radosava; Husejn, s. Marka i Ishak, s. Marka; baština Memije, s. Pavlova; Iskender, s. Radenka, mudžered.

¹⁷⁰ Isto, fo 98—99: Davud, s. Abdulaha i Husejn, s. Abdulaha.

¹⁷¹ Isto, fo 99: Husejn, s. Marka.

¹⁷² Isto, fo 100: Ferhad i Džafer, sinovi Abdulaha.

¹⁷³ Isto, fo 101—102: Alija, s. Ivana; Ferhad s. Ivana, mudžered; Velija, s. Milutina; Memija, s. Milutina, mudžered; Ferhad, s. Milutina, mudžered; baština Ferhada, s. Tomaša; Velija, s. Tomaša; Mustafa, s. Milenka.

Ista situacija bila je, manje ili više, i u ostalim gradskim naseljima (Gračanica, Šabac, Zvornik i Srebrenica), kao i u svima seoskim naseljima u ovoj oblasti. Svuda je sredinom XVI vijeka proces prihvatanja islama bio u toku.

U drugoj polovini XVI vijeka stanje je već bilo drugačije. U svjetlu defterskih statističkih podataka proces širenja islama u ovoj oblasti pokazuje se, bar prividno, neuporedivo sporiji u odnosu na tok u prvoj polovini tog vijeka. Postojali su za to i izvjesni razlozi, tj. tim defterskim podacima potrebna je i izvjesna interpretacija. Nema, ipak, sumnje u to da je taj proces faktički bio usporen. Za razne krajeve u ovoj oblasti taj proces je, što se tiče masovnijeg prihvatanja islama, kako je to bilo evidentno u četvrtom i petom deceniju ovog vijeka — bio, dobrim dijelom završen već sredinom tog vijeka. Nema sumnje u to da su opći politički događaji imali odjeka i u ovom pitanju. Poraz Turske vojske kod Lepanta (1571), zatim pod Siskom (1593) i u vezi s tim kriza u timarsko-spahijskom sistemu, kao i nastanak opće finansijske krize i inflacione situacije u novčanom sistemu, kao rezultat stalnih ratova i prvih poraza odrazila se bila donekle i na proces širenja islama.

U nahiji Donjoj Tuzli vrlo se malo bio povećao broj muslimanskih domaćinstava u cijeloj drugoj polovini tog vijeka, tj. od 1548. do 1600. godine. I prirast cjelokupnog stanovništva pokazuje se vrlo usporen. U toku te 52 godine cjelokupno povećanje broja domaćinstava u svima selima donjotuzlanske nahije, zajedno sa kasabom, iznosio je svega 174 kuće, od 1642 kuće u 1548. godini porastao je bio taj broj na 1816 kuća, od čega je na muslimane otpadalo 104 kuće, tj. od 488 povećan je bio na 592 kuće. U stvari, stanje u nahiji ostalo je gotovo nepromijenjeno, sav taj porast odnosio se na kasabu Donju Tuzlu. Ali ni tu, dakle, nije došlo do znatnijeg povećanja, svega 100 kuća, tj. od ukupno 406 kuća u 1548. godini na 506 kuća u 1600. godini; od toga je otpadalo na muslimansko stanovništvo 90 kuća, a kršćansko je bilo povećano za 10 kuća¹⁷⁴. Donja Tuzla je, istina, tokom druge polovine tog vijeka mijenjala svoju građevnu fizionomiju, širila se, cijepanjem starih mahala nastajale su druge, a nicali su dalje u periferiji i nove mahale. Krajem vijeka, u Donjoj Tuzli je postojalo 13 muslimanskih mahala sa gotovo istim tolikim brojem džamija i mesdžida; »kršćanski džemat« bio je takođe neznatno povećan. Sve to, međutim, sa demografskog gledišta ostalo je gotovo u ranijim okvirima. Ta kasaba je, dakle, još za vrijeme Sulejmana (1520—1566) bila, uglavnom, dostigla razvojni nivo koji je odgovarao cjelokupnim privrednim i demografskim uslovima tog kraja.

¹⁷⁴ TD, No 743, fo 66—68, 69—85.

Prema tome, širenje islama u nahiji Donjoj Tuzli u svjetlu službenih turskih popisa kretalo se sljedećim tokom: do 1533. godine broj muslimanskih domaćinstava iznosio je 12,5%, od 1533. do 1548. godine je taj procenat, računajući i sela i kasabu, bio porastao na 30%, a od 1548. do 1600. godine procenat se povećao samo za 2,5%, tj. iznosio je 32,5%. Tok tog procesa bio je u ovoj nahiji, istina, od samog početka sporiji nego u drugim, susjednim nahijama, što se održavalo u toku cijelog tog vijeka.

Drugačija je bila situacija u nahiji Gornjoj Tuzli. U njoj je nešto ranije kasaba bila razvijena zbog već pomenutog razloga, što je uticalo i na ostala naselja u toj nahiji, pa se broj muslimanskih domaćinstava brže povećavao. I tu je porast broja stanovnika uopće bio sporiji, tj. od 1548. do 1600. godine iznosio je svega 104 kuće, od ukupno 1172 kuće poreskih obveznika porastao je na 1276 kuća¹⁷⁵. Porast muslimanskog stanovništva iznosio je 175 kuća, tj. od 523 kuće na 698 kuća, dok je kršćansko stanovništvo bilo opalo za 71 kuću, tj. od 649 opalo je na 578 kuća¹⁷⁶. Iz toga proizilazi da je procentualno muslimansko stanovništvo u ovoj nahiji od 44,6% u 1548. godine povećano do 1600. godine na 54,7%. Taj porast je i ovdje takođe bio nesrazmjernan između kasabe i seoskih naselja, tj. u kasabi je bio evidentan znatniji porast, a u selima opadanje. Naime, muslimansko stanovništvo u kasabi poraslo je bilo za 167 kuća, tj. od 396 na 563 kuće, a kršćansko za 10 kuća, tj. od 26 na 36 kuća. Time je stanovništvo u nahiji bilo opalo za 73 kuće, tj. muslimansko je povećano za 8 kuća, a kršćansko je opalo za 81 kuću.

Kasaba Gornja Tuzla porasla je, dakle, bila nešto više od Donje Tuzle, ali se taj porast ne može porediti sa tempom razvitka u prvoj polovini tog vijeka. Kasaba se takođe proširila, nastale su nove mahale tako da je 1600. godine postojalo u njoj 11 muslimanskih i jedna kršćanska mahala (varoš), sa istim tolikim brojem džamija i mesdžida, ali se i tu već osjećala stagnacija.

Nismo ovdje vršili ponovno komparativno sagledavanje procesa islamizacije i za druge okolne nahije krajem toga vijeka, ali se već na temelju izloženog može dobiti jasan tok toga procesa u ovoj oblasti u XVI vijeku. Na kraju, pruženim statističkim podacima potrebne su izvjesne napomene za njihovo bolje razumijevanje. Nije suviše ako ponovo naglasimo da date cifre predstavljaju samo feudalne poreske obveznike u toj oblasti, tj. kršćansku i muslimansku raju, kao i gradsko stanovništvo i da tim nije obuhvaćen i onaj malobrojni sloj korisnika rajinskih daća, tj. spahije i gradske posade, kao i državni službenici i sandžakbegovi ljudi. Prema tome, što se tiče kršćanskog stanovništva, ono je tim ciframa, uglavnom, u cjelini obuhvaćeno, dok podaci o muslimanskom stanovništvu treba da budu nešto viši nego što se u našim podacima iskazuje.

¹⁷⁵ TD, No 743, fo 53—56, 57—66.

¹⁷⁶ Isto.

¹⁷⁷ S. Pavičić, Podrijetlo hrvatskih

i srpskih naselja i govora u Slavoniji, Zagreb 1953, str. 56.

Na kraju, treba istaknuti još jednu važnu činjenicu u ovom pitanju, što će nadopuniti iznesene defterske podatke iz druge polovine ovog vijeka. Mora se, naime, i pored ranije nagovještenih razloga koji takođe stoje, postaviti pitanje: zašto je u toku čitavog pola vijeka, od 1548. do 1600. godine, u svjetlu službenih turskih popisa došlo do tako malenog porasta stanovništva u objema tuzlanskim nahijama, a to vrijedi i za cijelu tretiranu oblast, zatim, zašto je tako malo porastao procenat muslimanskog stanovništva, naročito u nahiji Donjoj Tuzli?

Odgovor na ta pitanja nalazi se, sigurno, u činjenici što je turskim osvojenjem Slavonije (započeto 1536. a završno 1552. godine) i zasnovanim brojnim muslimanskim gradskim naseljima u sandžacima: sremskom, požeškom i donekle pakračkom, muslimansko stanovništvo iz stabilizovanog bosanskog zaleđa, naročito iz gradova, a i sa sela u znatnom broju selilo u nove krajeve, prema intencijama same državne politike, radi razvoja novih gradskih naselja. Zna se da je vojska sama vodila razne zanatlje, a i drugo stanovništvo kretalo se za vojskom. Najviše je muslimanskog stanovništva otišlo u Slavoniju baš iz onog kuta sjeverne Bosne koji se proteže između donjih tokova Bosne i Drine. »Nema, međutim, sumnje da su u dunavsko-savsko međuriječje najviše naseljenika dali muslimani iz bližih bosanskih krajeva, osobito iz Soli, Usore i Pobosanja, koji su s tim zemljama i inače imali najviše veze«¹⁷⁷. U periodu turske ekspanzije i širenja granica bio je, tako reći, zakon stabilizovanog zaleđa da daje koloniste, naročito zanatlje za naseljavanje i podizanje gradova u novoosvojenim oblastima. Zbog toga je u nekim kasabama u Podrinju u drugoj polovini XVI vijeka stanovništvo i znatno opalo. Čini se da je najviše pokretano stanovništvo koje je najlakše bilo na dohvat, tj. iz kasaba na glavnim putevima. Tako je, zbog forsiranja razvitka gradova u Slavoniji, a i zbog rata (od 1593—1606) sam Zvornik imao 1600. godine upola manje stanovnika nego što je imao sredinom toga vijeka, tj. evidentno je bilo u njemu svega 217 domaćinstava (od kojih samo 5 kršćanskih), naprama 462 domaćinstva (30 kršćanskih) koliko je imao 1548. godine¹⁷⁸.

Ako zatim pogledamo turske popisne deftere za spomenute sandžake u Slavoniji, upašće nam takođe u oči česti spomeni muslimana iz bosanskog i zvorničkog sandžaka, i to ne samo među posadama po utvrđenim gradovima i po kasabama kao zanatlje, nego i među stanovnicima po selima. U tim izvorima nalazimo spomena, ali manje, i o kršćanima koji su se iz ovih krajeva odselili u Slavoniju, naročito martolosi i drugo filuridžijsko stanovništvo (vlasi), ali i starosjedilačko zemljoradničko stanovništvo. To su razlozi zbog kojih je 1600. godine u dvjema tuzlanskim nahijama, pored i drugih faktora, evidentan vrlo malen, gotovo nikakav prirast stanovništva, a to će vrijediti i za cijelu ovu oblast. Broj kršćana je konstantno

¹⁷⁷ Up. TD. No 260, fo 180—185 i No 743, fo 387—389.

opadao zbog permanentnog prelaženja na islam, a zatim se to muslimansko stanovništvo poglavito iz kasaba, a rjeđe i sa sela, pomjeralo preko Save. Prema tome, iz brojčanih podataka o muslimanskom stanovništvu u spomenutim izvorima ne možemo izvesti zaključke o toku i obimu islamizacije u cjelini u razdoblju druge polovine XVI vijeka, jer tu nije evidentan i migracioni proces.

U prvom periodu konfesionalne razlike nisu dovodile do bilo kakvog podvajanja, jer, kako je istaknuto, dugo vremena je i samo prelaženje na islam imalo deklarativan karakter, sastojalo se u uzimanju muslimanskog imena. Omladina je obično primala islam i živjela u zajednici sa roditeljima kršćanima, žene novih muslimana dugo su zadržavale ranija imena, muslimani i kršćani u zajednici su zakupljivali krupne državne prihode, jedni za druge pred sudovima jamčili i pomagali se u svima poslovima, a kršćansko porijeklo nikome nije ni u čemu smetalo itd. Ali, razvijanjem samih gradova, tj. muslimanskih gradova (kasaba), centara osmanske vlasti i muslimanskog kulturnog djelovanja koji su osiguravali povoljnije životne uslove, počela se osjećati izvjesna polarizacija. Otvorena muslimanska gradska naselja su na poseban način utvrđivana, opasavana su zidom sa kapijama, tj. stvarane su palanke. Tamo, opet, gdje je muslimansko gradsko naselje islamizacijom prorastalo iz mahala srednjovjekovne varoši, nastojalo se da se stvori jedan muslimanski centar koji se pregrupisavanjem izdvajao iz stare varoši da ga je bilo moguće utvrditi, tako da je kršćanska varoš ostajala iza zida palanke. Tako je bilo na cijelom Balkanu, jer se u nekim krajevima rano spominje i djelovanje hajduka. I u sjevernim dijelovima zborničkog sandžaka hajduci se spominju još u prvoj polovini XVI vijeka¹⁷⁹. Do sredine toga vijeka u ovoj oblasti relativno je bio mali broj onih novih muslimana i u kasabama i u selima koji su kršćansko ime oca prikrivali imenom »Abdulah«, nego je velika većina jasno deklarirala svoje kršćansko porijeklo. Ali već u popisu iz 1600. godine nalazimo drugu situaciju, kršćansko porijeklo se ne ističe, nego je svugdje kršćansko ime oca bilo pokriveno eufemističkim općim imenom. To je rezultiralo i iz općih političkih prilika, naročito iz ratnog stanja (1593—1606) sa zapadnim zemljama.

¹⁷⁹ Up. Kanuni i kanun-name, Sarajevo, 1957, 102 i 117.

A B S T R A C T

ON CONVERSION INTO ISLAM IN NORTH-EAST BOSNIA
IN 15th AND 16th CENTURY

Conversion into Islam in general is anyway an important historical question, sufficiently illuminated so far. From the studies that had been published by now, and which dealt only with Bosnia and Hercegovina, one could notice several view points. These have to do with the beginning, intensity, motives and circumstances under which this process developed, as well as ethnical and confessional structure of the population, that was converted into Islam.

To illuminate the question in its entirety it was necessary in our opinion to do some research into the individual narrow areas, which are also limited in terms of time. Therefore, this study deals only with this problem in the region of the North — East Bosnia and a part of the Bosnian Posavina, including the period till the end of 16ct.

Examining turkish inventory defters which are the most important source and have not been utilized so far in the papers at all, one can say that from our view point the Moslems of Bosnia and Hercegovina accepted Islam from the Bogumils, as well as some stand points after which mainly Catholics accepted Islam, should be corrected.

However, the earliest Turkish inventories offer very vague information on the Bogumils (preserved only in toponimics) which were as it is well known, much earlier formally finished in the time of Bosnian king Tomash.

Than, between the Turkish definite occupation of Bosnia and before beginning of the process of conversion into Islam relatively long period, about two decades elapsed. Same, as in many other regions arrival of the Turks, caused some considerable ethnical migrations. First of all there was a emigration of Vlasi — cattle breeders that were of Greekorthodox religion into the regions where there never was anyone of the same religion. Than all that population, both Greek-Orthodox as well as Catholics, started equally accepting Islam.

This process was not conducted by government and it was not compulsory. Its influenced of course the pace of conversion, certain political events such as the failure of Hungary at the Field of Mohach 1526. The research into this process was therefore conducted in the region which was enclosed by the rivers: Drina, Sava, Bosna and Sprecha Valley, including also the region of Srebrenica, where the following nahis: Shubin, Srebrenica, Kushlat, Ludmer, Zvornik,

Sapna, Gostilj, Drometin, Sprecha, Teochek, Zavesh, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Visori, Jasenica, Smoluca, Soko, Nenavište (Gradačac) Srebrenik, Koraj, Bijeljina were located.

On the basis of the mentioned sources one could establish that in the largest part of the region, acceptance of Islam was in villages and in towns had begun in the third decade of XVIct. i. e. about two decades after the arrival of Turks. Former little christian towns began, slowly assuming to change their outlook assuming slowly oriental Moslem characteristics. The most numerous accepting of Islam was around the fortresses, settlements of Turkish Army; and very slow was in the regions were christian culture dominated, around franciscan monasteries (Srebrenica, Zvornik, Koraj, Gornja Tuzla, Donja Tuzla, Modriča) as well as in the regions of Greek-orthodox church around Teochak. Thus the fortress of Srebrenik and Soko, the number of moslem households increased relatively quickly. Until 1533 in the *nahi* of Srebrenik it amounted to 42%, and in the *nahi* of Sokol to about 35%, while in Srebrenica where the franciscan monastery existed the number of Moslem households was only 16% of the entire number of households. Until that year the average number of moslem households in that region and until 1533 amounted to 30%.

Later, by the transformation of the medieval towns into the towns with oriental and moslem influence, what was the result of the mass emigration of the population that had recently accepted Islam from the surrounding willages and town people who had already lived there, those towns become the centers of the Moslem cultural activity. From these towns the influence of Islam expanded to those country settlements where that process had not began yet.

By the middle of 16ct. the number of the Moslem households in that area increased up to 40% (in *nahi* of Srebrenik 63% and Sokol *nahi* 51%) The largest percentage of Moslem households was evident in *nahis* in which many towns developed (Zvornik, Gornja and Donja Tuzla, Gračanica). Those were the Moslem towns in fact and this process relates mainly to those towns. From that time we have a very characteristic situation in Turkish inventory defters. In some towns and villages as well, the evident number of Moslems, whose fathers were christians were clearly declared. In some settlements the number of such newly converted Moslems amounted to more than a half of the total number of muslim households.

In the second half of the same century was impossible, however on the ground of turkish inventory only, to fix the actual pace and the effect of the conversion in this region, because by that time a certain number of Moslem population especially craftsmen, moved into the area (Srem and Slavonija) across the Sava River, where the Moslem towns also started developing quickly. Therefore in those inventory it was obvious that not only the process of conversion was considerably slowed down, but the process of the population increase in general. That migratory process was not observed there. How

this converting to Islam was done in practice, these sources do not say anything much.

Because this process was quite developed before forming of the towns as the centers of Islamic cultural influence actually before any Moslem cultural institutions had been built, and before Moslem priests were registred, this process was very formal and declarativ.

For a long time this act consisted only in taking a Moslem name, and therefore presented more acceptance of the Otoman rule, than actual addopting of forign religion.